

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА,
ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Појовићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

Књига је штампана средствима
Града Београда и Министарства просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије
и уз подршку Завода за заштиту споменика
културе града Београда.

This publication is funded by
the City of Belgrade and the Ministry of Education,
Science and Technological Development of
the Republic of Serbia, and supported by
the Belgrade City Institute for the Protection
of Cultural Monuments.

На корици:

Турци освајају Београд 1521,
Отелијусов бакорез из 1602. године
(М. Поповић, *Београдска тврђава*,
Београд 2006, сл. 5)

On the Cover:

Turkish capture of Belgrade in 1521,
engraving by Otelius, published 1602
(М. Поповић, *The Fortress of Belgrade*,
Belgrade 2006, fig. 5)

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Посебна издања број 74

DADOV
Omladinsko pozorište

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА,
ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Појовићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

УРЕДНИЦИ

Вујадин Иванишевић

Весна Бикић

Иван Бугарски

Београд 2021.

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
Посебна издања, књига 74

ИЗДАВАЧИ

Археолошки институт, Београд
Град Београд – Омладинско позориште ДАДОВ

ЗА ИЗДАВАЧЕ

Миомир Кораћ
Владимир Мијовић

УРЕДНИЦИ

Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски

РЕЦЕНЗЕНТИ

Милоје Васић, Бојана Крсмановић, Драган Војводић

ЛЕКТОРИ ТЕКСТОВА

Мирјана Радовановић (српски), Дејв Калкат

ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН

Данијела Парацки и D_SIGN, Београд

ШТАМПА

БИРОГРАФ, Београд

ТИРАЖ

500 примерака

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE
Monographs No. 74

PUBLISHED BY

Institute of Archaeology, Belgrade
The City of Belgrade – Youth theatre DADOV

FOR PUBLISHERS

Miomir Korać
Vladimir Mijović

EDITORS

Vujadin Ivanišević, Vesna Bikić, Ivan Bugarski

REVIEWED BY

Miloje Vasić, Bojana Krsmanović, Dragan Vojvodić

PROOFREAD BY

Mirjana Radovanović (Serbian), Dave Calcutt

GRAPHIC DESIGN BY

Danijela Paracki and D_SIGN, Belgrade

PRINTED BY

BIROGRAF, Belgrade

PRINTED IN

500 copies

ISBN 978-86-6439-057-6

Цртеж на стр. 2: Александар Дероко, *Град Смедереве I* (Уметничка збирка САНУ, инв. бр. 956)

Drawing on p. 2: Aleksandar Deroko, *The Town of Smederevo I* (The SASA Fine Art Collection, Inv. No. 956)

Садржај / Contents

- 10 *Омаж Марку Поповићу*
14 *Homage to Marko Popović*
- 18 Библиографија Марка Поповића
Bibliography of Marko Popović
- 35 Sauro Gelichi, *Jumping on the Dunes: Venice and the Myth of Origin*
Сауро Ђелики, *Скакање по динама: Венеција и мит о њеном пореклу*
Sauro Gelichi, *Saltando sulle dune: Venezia e il Mito delle Origini*
- 47 Момчило Спремић, *Граг Кућиник*
Momčilo Spremić, *Castrum Kupinik*
- 59 Десанка Ковачевић Којић, *Српско злато у Венецији 1429–1439.*
Desanka Kovačević-Kojić, *Serbian Gold in Venice (1429–1439)*
- 69 Срђан Катић, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти*
Srđan Katić, *Islamic Religious Buildings from the First Years of Ottoman Rule at Smederevo Fortress*
- 81 Miroslava Mirković, *Prostorno razgraničenje: vojska i grad u Singidunumu i Viminacijumu*
Miroslava Mirković, *Spatial Division between the Military and Civil Realms in Singidunum and Viminacium*
- 97 Ivana Popović, Bojan Popović, *Late Roman Structural Element Construction in Medieval Sacred Structures in the Area of Sirmium Imperial Palace*
Ивана Поповић, Бојан Поповић, *Касноантички трађевински елементи у средњовековним сакралним објектима на простору палатиналног комплекса у Сирмијуму*
- 117 Vujadin Ivanišević, *New Finds of “Slavic” Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum*
Вујадин Иванишевић, *Нови налази „словенских” фибула групе I C из Северног Илирка*

- 143 Иван Бугарски, *Гроб коња из Виминацијума и копча облика шрске*
Ivan Bugarski, *A Horse Grave from Viminacium and Reed-Shaped Spearheads*
- 157 Timotej Knific, *Iron Fittings of Early Medieval Knife Sheaths: Evidence from Slovenia*
Тимотеј Книфиц, *Раносредњовековни изведени окви каница ножева из Словеније*
Timotej Knific, *Železni okovi zgodnj srednjeveških nožnic za nože z najdišč v Sloveniji*
- 179 Смиља Марјановић-Душанић, *Замишљени и стварни простори српској средњеј века:*
скица за истраживање ритуала
Smilja Marjanović-Dušanić, *Historicising Space in Medieval Serbia: Towards Exploring Rituals*
- 199 Миклош Такач, *Византијски и италиовизантијски утицаји*
на црквену архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку
Miklós Takács, *Byzantine and Italo-Byzantine Influences on Sacral Architecture*
in the Hungarian Kingdom in the 11th and 12th Centuries
Takács Miklós, *Bizánci és italo bizánci hatások a Magyar Királyság 11–12. századi egyházi építészetében*
- 223 Бранислав Тодић, *Цркве Светиој Јована у Студеници и Светиој Николе у Ушћу*
Branislav Todić, *The Church of St John in Studenica and the Church St Nicholas in Ušće*
- 237 Светлана Пејић, *Пећине у сакралном простору манастира Градац*
Svetlana Pejić, *Caves in the Sacral Space of Gradac Monastery*
- 251 Смиљка Габелић, *Релефни украс јужној поршала Леснова.*
Прилој византијској архитектонској пластичици 14. века
Smiljka Gabelić, *Relief Decoration of the Southern Portal of Lesnovo.*
A Contribution to the Byzantine Architectural Sculpture of the 14th Century

- 273 Branislav Cvetković, *Pectoral Cross from the Tersatto Reliquary in Prism of Chronology: The Branković Dynasty, Relics of Neomartyrs, and Despot Vuk*
Бранислав Цветковић, *Надгрудни крст са Трсајској реликвијара у светлу хронологије: династија Бранковића, мошти новомученика и деспој Вук*
- 287 Vesna Bikić, *Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку – осврт на примере из српске археологије*
Vesna Bikić, *Pottery Assemblages and Social Contexts in the Early Middle Ages*
– *Examples from Serbian Archaeology*
- 309 Milica Radišić, *Археолошки показатељи веза између словенских култура српској Подунавља и Велике Моравске*
Milica Radišić, *Archaeological Indications of Contacts between the Slavic Cultures of the Serbian Danube Region and Great Moravia*
- 329 Nataša Miladinović-Radmilović, *Појава анкилозирајуће спондилитиса, његова етиологија и могућности лечења у средњем веку*
Nataša Miladinović-Radmilović, *The Appearance of Ankylosing Spondylitis, its Aetiology and the Possibility of Treatment in the Middle Ages*
- 347 Nemanja Marković, Jelena Bulatović, *Археозоолошке одлике средњовековној привређивања на примерима Тврђаве Рас, манастира Свугенице и Рудника*
Nemanja Marković, Jelena Bulatović, *Archaeozoological Aspects of Medieval Subsistence in the Fortress of Ras, Studenica Monastery and Rudnik*

Фотографија: Архива *Политике*
Photo: *Politika* Archive

Изрека каже: „Човек снује, а Бој одлучује“. Тако је и са књигом **Свети средњовековних утврђења, градова и манастира** – намера уредничтва и жеља приложника била је да она буде зборник радова у част Марка Поповића. Уз велико поштовање према његовим доприносима у сазнавању средњовековне прошлости Србије и очувању националне културне наслеђа, зборник је такође требало да покаже, како стручној јавности тако и самом Поповићу, а на начин уобичајен у научном свету, да његово дело представља истинску инспирацију истраживачима различитих дисциплина и генерација. Нажалости, пред крај рада на уобличавању публикације зашекла нас је шужна вест о његовом одласку.

Овом књигом одајемо почаст великом археологу, колеги и пријатељу Марку Поповићу.

*The saying goes that man proposes, but God disposes, and it has proved to be true for the book **The World of Medieval Fortresses, Cities and Monasteries**. Its editors and contributors intended it as a festschrift to honour Marko Popović. With great appreciation for his many contributions to unravelling the medieval past of Serbia and preserving the national cultural heritage, it was also meant to show, to specialised publics and Marko Popović himself, in the form common in the academic world, how truly inspiring his exhaustive work has been to researchers from different disciplines and generations. To our deep regret, the sad news of his passing came just as this collection of essays was being put into final form.*

With this book, we pay homage to the great archaeologist, colleague and friend Marko Popović.

Омаж Марку Поповићу

У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА АРХЕОЛОГИЈА ДОЖИВЉАВА ПРЕПОРОД НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ, у некадашњој Југославији, па самим тим и у Србији. Након обимних ископавања у оквиру значајног пројекта изградње хидроелектране Ђердап, археолошка истраживања настављена су, између осталог, опсежним програмима заштите и очувања средњовековног културног наслеђа, од којих поједини трају практично до наших дана. Комплексни археолошки пројекти захтевали су људе „од формата” – истовремено добре организаторе ископавања и научно акрибичне истраживаче. Оба та знамена, али и много више од њих, била су садржана у личности археолога Марка Поповића. Дуже од педесет година он је био доминантна фигура српске археологије средњег века, са изузетно вредним резултатима на захтевном пољу изучавања, заштите и промоције културног наслеђа.

* * *

Марко Поповић је рођен 1944. године у Ужицу, а школовао се у Београду. На Филозофском факултету у Београду дипломирао је 1966. године, магистрирао 1971, а докторирао 1980. Професионалну каријеру започиње 1968. године у Заводу за заштиту споменика културе града Београда, за који остаје везан током целе своје каријере, како учешћем у реализацији низа конзерваторско-рестаураторских пројеката на Београдској тврђави, тако и уређивањем његовог гласила *Наслеђе*, чији је и покретач. У Археолошки институт долази 1976. године и у њему остаје све до одласка у пензију 2011. године. Поред тога што је руководио бројним истраживачким пројектима, годинама је водио и научну политику те куће у својству председника Научног већа. Пензионисање није означило крај његове каријере. Многе велике послове урадио је у претходној деценији, при чему можемо истаћи импресивне резултате истраживања и конзервације Новог Брда, тим пре што су се ти радови одвијали у сложеном политичком амбијенту.

Научно усмерење Марка Поповића на археологију пуног и позног средњег века исказано је већ на самом почетку његовог професионалног ангажмана, где је с једнаком пажњом приступао истраживањима и фортификација и сакралних комплекса. Ипак, његов највећи, неисцрпан научни изазов било је проучавање утврђења и система одбране у српским земљама средњег века и на почетку новог доба – са Београдском тврђавом у средишту пажње. Био је један од оснивача и дугогодишњи руководилац Научноистраживачког центра за Београдску тврђаву при Археолошком институту, где је прикупљена огромна грађа и организована датотека старих планова и фотографија, као и документације археолошких истраживања и покретних археолошких налаза, која се односи не само на тврђаву већ и на историјско подручје града Београда.

Изузетан допринос остварио је у изучавању средњовековних утврђења Београда – од времена градње византијског кастела у 12. веку, доградње у време цара Душана и, нарочито, градитељске делатности деспота Стефана Лазаревића која осликава веома значајну етапу развоја српске средњовековне војне архитектуре. Проучавањем развоја фортификација и урбаног језгра Београда у каснијем периоду, између 16. и 18. века, подстакао је развој нововековне археологије у Србији, која је послужила као узор земљама у окружењу. Уз то, дотакао се и проблематике античког Сингидунума, с посебним освртом на преостале материјалне трагове у савременој урбаној матрици, при чему је покренуо и уређивао тематску едицију зборника радова *Сингидунум*, у којој су до сада изашла четири тома.

Више од двадесет година посветио је Марко Поповић истраживањима на подручју Рашке, Новог Пазара и Сјенице – централне области средњовековне Србије. У средишту његове пажње био је комплекс на Градини изнад Пазаришта – Трговишта, који је након укупних сазнања до којих се дошло препознат као Тврђава Рас – знаменито седиште првих Немањића. У наставку изучавања кључних проблема наше националне прошлости посветио се систематским истраживањима Градине у Врсеницама, на рубу Сјеничког поља. Ту је, осим остатака античког и палеовизантијског утврђења, откривен раносредњовековни културни хоризонт са веома значајним траговима утврђивања из 9. века и материјалном културом из времена уобличавања Србије. Резултате тих радова објавио је у детаљним, узорно састављеним монографијама. Обиман пратећи програм теренских рекогносцирања у читавој тој области, приликом којих је откривено више десетина а истражено преко двадесет касноантичких и рановизантијских утврђења, донео је сасвим ново виђење граничног подручја долине Рашке и Пештерске висоравни у доба сутона антике и у раном средњем веку, што је снажно утицало и на развој рановизантијске археологије код нас. У том кључу би требало споменути и истраживања утврде Светиње, по свој прилици Виминакиона 6. века.

Велики део опуса Марка Поповића обухвата проучавање фортификација и настанка урбаних насеби на – градова у српским земљама средњег века. Истраживањима тих проблема он је приступао темељно, повезујући исходе сопствених археолошких истраживања, анализе изворне историјске грађе и резултата ранијих истраживача, што се може видети у публикацијама о Ужичком граду, Магличу и најновијој о Новом Брду. Комплексност утврђених градова у вези је и с питањима која се тичу владарских и властеоских боравишта, њиховог просторног распореда и структуре. Компаративном анализом расположивих података о боравку првих Немањића у области Расе и сазнања о познијим дворovima крај ишчезлог језера на Косову и, доцније, у градовима Београду и Смедереву, успоставио је моделе резиденција средњовековних српских владара.

Други велики тематски круг у научном раду Марка Поповића чине истраживања сакралних комплекса – како манастирских целина тако и појединачних црквених здања. На основу резултата археолошких истраживања, његова проучавања била су усмерена на анализу и тумачење физичких структура, то јест архитектонских остатака објеката у манастирским комплексима и њихове функције у оквиру целине. Још као млад истраживач, крајем шездесетих година прошлог века, открио је и обелоданио црквене комплексе у Панику код Билеће и Св. Петра код Требиња, да би током свог радног века заокружио истраживања средњовековне Митрополије у Београду, Куманице на Лиму, цркве Св. Николе у Станичењу, катедрале града Новог Брда и Шудикове у Будимлји. Обавио је систематска археолошка истраживања комплекса манастира Студенице, која су омогућила целовит увид не само у настанак и развој тог знаменитог светилишта него и

у поједине аспекте живота његове монашке заједнице током средњег века. У склопу проучавања сакралне архитектуре истакли бисмо и његово бављење ктиторским гробовима. Уводна реч је кратка да би објединила све токове плодотворне научне мисли Марка Поповића, па стога овде само спомињемо да је оставио трага и на пољу сигилографије, а нарочито хералдике.

Важно је, међутим, нагласити да је Марко Поповић био археолог изузетно широке ерудиције и великог талента. Захваљујући томе он је утирао нове путеве научне спознаје, превазилазећи конвенционалне оквире чисто археолошке методологије. Уз беспрекорну теренску документацију, на којој је инсистирао, то се односи, с једне стране, на умешно коришћење старе картографске грађе у истраживањима, а, с друге, на архитектонске анализе за које је имао нарочитог дара. Разумевање архитектонског простора и „читање”, често скромних, теренских остатака здања, уз минуциозан стратиграфски приступ истраживањима, обезбедили су читав низ препознатљивих аксонометријских реконструкција којима обилују његове публикације. Веома образован и у сфери историје уметности, још за потребе свог магистарског рада извео је пионирску компаративну анализу археолошких налаза и њихових представа на фрескама у средњовековним црквама. Та веза ће нарочито добити на значају током деценија истраживања српске сакралне архитектуре. Интердисциплинарни приступ Марка Поповића подразумевао је и коришћење аерофотографија, израду стереофотограметријских планова великог формата и организовање геофизичких истраживања на Београдској тврђави још пре распада Југославије, када су такви екскурси представљали праву реткост у нашој археологији. Вреди истаћи и то да је подстакао рана археозоолошка истраживања налаза из Тврђаве Рас. Ипак се по добрим последицама истиче његов кључни утицај на увођење у праксу препознатљивог система обраде и изучавања археолошке керамике што се већ деценијама спроводи у Научноистраживачком центру за Београдску тврђаву.

Посебан значај археолошке делатности Марка Поповића јесте у томе што је своја истраживања по правилу крунисао садржајним публикацијама, често монографијама. Иако је већину радова написао самостално, није се либио коауторстава, у духу правог руководиоца, свесног потребе за тимским радом и интердисциплинарним приступом. Импазантна библиографија, одштампана у овом зборнику, упутиће заинтересованог читаоца на још много детаља његове плодне активности.

У својој пола столећа дугој каријери обављао је различите стручне и друштвене функције. Био је председник Српског археолошког друштва (1987–1990), председник Управног одбора Завода за заштиту споменика културе града Београда (до 2010) и председник Комисије за споменике од изузетног значаја и српска културна добра у иностранству при Министарству културе (2008–2013). Главни је уредник часописа *Наслеђе* и едиције *Синџидунум*, уредник је *Зборника Народног музеја* и члан редакције часописа *Саопштења*. Запажен допринос дао је као члан редакција *Новойазарској зборника* (1982–2007), *Стиаринара* (1997–2016) и посебних издања Археолошког института. Био је члан Одбора за историју Босне и Херцеговине САНУ.

За свој научни рад и укупан ангажман на очувању и презентацији српског културног наслеђа стекао је угледна признања. Добио је три пута Октобарску награду града Београда: 1974, 1976. (колеktivна) и 1983. године. Добитник је и Априлске награде града Београда 2005. године (са В. Бикић), затим награде града Ужица „С. Пенезић – Крцун” 1989. године и Награде града Новог Пазара 1985. године. У фебруару 2018. одликован је орденом Круне I степена, године 2019. уручена му је Велика повеља града Ужица, а у фебруару 2020. одликован је Сретењским орденом III степена за нарочите заслуге у области културе.

* * *

Марко Поповић словио је за посвећеног, енергичног и ауторитативног археолога, а његов захтеван карактер надалеко је познат. Војничка дисциплина и штедљивост ресурса, нарочито изражени у току теренских истраживања, а многим незамисливи како у оном а још више у овом времену, често су мамили осмехе његових сарадника. Сарадња с њим представљала је изазов свакојаке врсте, али у коначници резултат је увек био утемељен и неспоран. Неспорна је и његова несебична помоћ коју је пружао колегама у свакој ситуацији и под свим условима. С великим поносом и захвалношћу можемо да истакнемо да је Марко Поповић створио препознатљиву школу у оквиру Археолошког института. Доста рано у каријери постао је синоним за српску средњовековну археологију и узор многим колегама и у земљи и у окружењу, а то је – због широког знања, изузетне мотивације, ефикасности и изванредног истраживачког дара – остао и до данас.

Зборником који посвећујемо успомени на Марка Поповића одајемо почаст његовој непресушној истраживачкој радозналости.

Уредници

Homage to Marko Popović

THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY SAW A REVIVAL OF ARCHAEOLOGY IN THE WESTERN Balkans, the former Yugoslavia, and thus in Serbia. Large-scale rescue excavations ahead of the construction of the Djerdap hydroelectric power plant were followed by other archaeological projects, including extensive and, in some cases, still ongoing programmes of medieval cultural heritage protection and preservation. Complex archaeological projects required persons of high calibre, combining the qualities of a competent excavation leader and a scrupulous scholar. The archaeologist Marko Popović was both, and much more. For more than fifty years he was a dominant figure in Serbian medieval archaeology with exceptional achievements in the demanding area of the study, protection and promotion of cultural heritage.

* * *

Marko Popović was born in Užice in 1944 and educated in Belgrade, graduating from the Faculty of Philosophy in 1966, taking his master's degree in 1971 and his PhD in 1980. His professional career began in 1968 when he joined the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade, remaining tied to it ever since through participating in a number of conservation-restoration projects for the Belgrade Fortress and as the initiator and editor of its journal *Nasledje/Heritage*. In 1976 he joined the Institute of Archaeology in Belgrade and remained its member until his retirement in 2011, directing a number of the Institute's research projects and steering its research policy in his capacity as chairman of its Scholarly Council. But retirement was by no means the end of his working days. During the past decade he accomplished much important work, notably the project of the excavation and conservation of Novo Brdo, all the more impressive for its results because it was carried out in complicated political circumstances.

Marko Popović had been focused on the archaeology of the Central and Late Middle Ages from the very beginning of his career, dividing his research attention equally between fortifications and religious complexes. But what remained his biggest and inexhaustible challenge was the study of military architecture and defence systems in the Serbian lands in the medieval and early modern periods – with the Belgrade Fortress at its centre. He was one of the founders and long-standing director of the Institute of Archaeology's Research Centre for the Belgrade Fortress, which has accumulated vast documentation and set up a database of old plans and photographs concerning not only the Fortress but also the whole historic area of Belgrade. He made an exceptional contribution to the study of Belgrade's medieval fortifications – from the twelfth-century Byzantine castellum and the additions built under Emperor Stefan Dušan to, especially, the fifteenth-century building activity of Despot

Stefan Lazarević which marks a particularly important stage in the development of medieval Serbian military architecture. His research on the development of the defences and urban core of Belgrade in a later period, between the sixteenth and eighteenth centuries, encouraged the development of the archaeology of the modern era in Serbia, setting a model followed in neighbouring countries. His research interests included the period of Roman Singidunum as well, focusing especially on its surviving traces in the contemporary urban fabric. He initiated and edited a collective series on the subject, *Singidunum*, consisting of four volumes to date.

Marko Popović devoted more than twenty years of research to the region of Raška, Novi Pazar and Sjenica – the core area of medieval Serbia. His focus was on the complex at Gradina above Pazarište (Trgovište), now identified as the Ras Fortress, the illustrious seat of the first rulers of the Nemanjić dynasty. Continuing his research on important issues of the national past, he embarked on the systematic excavation of the site of Gradina in Vrsenice, at the edge of Sjeničko Polje. Apart from the remains of a Roman and Early Byzantine fortress, the site yielded an early-medieval cultural horizon with significant vestiges of ninth-century fortification and the material culture from the period of the crystallisation of a Serbian polity. These excavations produced an exemplary monographic study. An extensive project of field survey of the whole area, which discovered several dozen and investigated more than twenty late-antique forts produced a very different picture of the border area of the Raška Valley and Pešter Plateau in the period of the decline of late antiquity and in the Early Middle Ages, strongly influencing the development of Early Byzantine archaeology in Serbia. To be mentioned in the same context is the excavation of the fort on the site of Svetinja, most likely identifiable as sixth-century Viminakion.

A good part of Marko Popović's work was concerned with the study of fortifications and the genesis of fortified urban settlements in the medieval Serbian lands. His approach was always thorough, drawing on the results of his own archaeological investigations, rigorous scrutiny of surviving written sources and the work of earlier researchers, as can be seen from the books on the fortresses/castles of Užice, Maglič, and the latest, Novo Brdo. The issue of fortified urban settlements is closely tied to the issue of royal and aristocratic residences, including their layout and structure. Based on a comparative analysis of the available information about the early Nemanjić rulers residing in the Ras area and the discoveries about the later royal residences by a now-vanished lake in Kosovo and, later still, in the cities of Belgrade and Smederevo, he established the patterns of medieval Serbian rulers' residences.

Another important set of topics addressed by Marko Popović concerned sacral complexes, both monastic enclosures and individual church buildings. Basing his research on the archaeological evidence, he focused on the analysis and interpretation of physical structures, i.e., structural remains, within monastic complexes and their original function. Even as a young archaeologist, in the late 1960s, Marko Popović discovered and draw attention to the sacral complexes in Panik near Bileća and St Peter's near Trebinje, wrapping up in the course of his career the exploration of the medieval complex of the metropolitan church in Belgrade, Kumanica on the Lim, the church of St Nicholas in Staničenje, the cathedral of the city of Novo Brdo and Šudikova in Budimlja. His systematic archaeological investigation of the monastery of Studenica has made it possible to create a comprehensive picture of the origin and development of this illustrious religious house, and of some aspects of the everyday life of the monastic community in the Middle Ages. His work on religious architecture also included topics such as the tombs of the founders of churches or monasteries. This short introductory text cannot possibly

cover all areas of Marko Popović's wide-ranging scholarly work, but it should be noted that he also made a contribution in the field of sigillography and, especially, heraldry.

Owing to his exceptionally broad erudition and archaeological talent Marko Popović was able to open new avenues of research, going beyond the boundaries of conventional archaeological method. Apart from impeccably kept excavation records, on which he always insisted, this involved the competent use of historic cartographic sources, and the analysis of structural remains, which was one of his fortes. His understanding of architectural space and skilful reading of frequently meagre structural remains, combined with a meticulous stratigraphic approach, resulted in many axonometric reconstructions typically enriching his texts. Comprehensively knowledgeable about art history as well, even his master's thesis offered a pioneering comparative analysis of archaeological remains and their visual representations in frescoes in medieval churches, establishing a link that would prove its importance particularly in the flourishing decades of the study of medieval Serbian religious architecture. Marko Popović's interdisciplinary approach involved the use of aerial photography, large-format stereophotogrammetric plans and geophysical surveys in the Belgrade Fortress area even before the disintegration of Yugoslavia, when such techniques were still a rarity in the country's archaeology. It should also be noted that he gave impetus to early archaeozoological studies of the finds from the Ras Fortress. But the part of his legacy that stands out for its beneficial impact is that he was instrumental in introducing the distinctive system of processing and studying archaeological pottery that has for decades now been standard practice at the Research Centre for the Belgrade Fortress.

A particularly important aspect of Marko Popović's archaeological work was that he as a rule crowned his research by publication, frequently in the form of insightful monographs. Although the sole author in most cases, he was never ill-disposed towards co-authorship, being aware, as a true leader, of the necessity of teamwork and interdisciplinarity. His impressive bibliography, provided in this volume, will introduce the interested reader to his fruitful archaeological work in more detail.

In his fifty-year-long career Marko Popović held various professional and social positions. He served as president of the Serbian Archaeological Society (1987–1990), president of the Managing Board of the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade (until 2010) and chaired the Ministry of Culture's Committee on Monuments of Outstanding Importance and Serbian Cultural Assets Abroad (2008–2013). At the time of death, he was editor-in-chief of the journal *Heritage* and the *Singidunum* series, editor of the annual of the National Museum in Belgrade, *Zbornik Narodnog Muzeja*, member of the editorial board of the journal *Saopštenja/Communications*, and member of the Committee on the History of Bosnia and Herzegovina of the Serbian Academy of Sciences and Arts. He also made a considerable contribution in his capacity as member of the editorial board of the journals *Novopazarski Zbornik* (1982–2007) and *Starinar* (1997–2016), and of the Monographs series of the Institute of Archaeology.

His scholarly work and overall achievement in the preservation and presentation of the Serbian cultural heritage earned him prestigious awards. He was a three-time recipient of the October Award of the City of Belgrade: 1974, 1976 (collective) and 1983; of the 2005 April Award of the City of Belgrade (with Vesna Bikić); of the 1989 S. Penezić Krcun Award of the City of Užice; and the 1985 Award of the City of Novi Pazar. In February 2018 he was awarded the Order of the Crown 1st Class, and in 2019 the Order of Sretenje 3rd Class for Distinguished Contributions in Culture.

* * *

Marko Popović was reputed to be a dedicated, energetic and authoritative archaeologist, and his demanding nature preceded him. Unconceivable to many in earlier times and even more so today, his iron work discipline and careful management of resources, which could best be seen during fieldwork, often brought a smile to the faces of his colleagues. Working with him was a challenge in many ways but, at the end of the day, the results were always there, well founded and indisputable. And he generously shared his knowledge and assisted his colleagues in all situations and under all circumstances. It is with great pride and gratitude that we can say that Marko Popović created a recognisable school within the Institute of Archaeology. Quite early in his career he became a synonym for Serbian medieval archaeology, and a role model for many colleagues both in the country and in the region. And he remained one by virtue of his broad knowledge, exceptional motivation, efficiency and outstanding research talent.

With this volume dedicated to Marko Popović we pay homage to his insatiable spirit of inquiry.

Editors

Археолошки показатељи веза између словенских култура српског Подунавља и Велике Моравске

Милица РАДИШИЋ

Археолошки институт, Београд

Археолошка сазнања о епохи раног средњег века у деловима данашње Србије јужно од Дунава, сабрана у неколико новијих прегледних радова и монографија,¹ пружају оквирну слику о условима живота и правцима развоја оновременог друштва. У каснијим етапама 9. и 10. века прати се популациони раст, кроз умножавање насеља и некропола, који је био узрокован сукцесивним приливом словенског становништва из окружења и експанзијом ојачале бугарске државе. Тај процес се нарочито јасно манифестује у подунавској регији између Београда и Прахова, где се бележе бројни археолошки налази. У досадашњим истраживањима уочени су одређени феномени образаца насељавања (нпр. поновно поселавање античких утврђења)² и погребне праксе, док је материјална култура углавном посматрана у контексту веза централног Балкана са Византијом и Бугарском.³ Даља истраживања требало би усмерити и ка испитивању надрегионалних контаката са ширим окружењем, који се могу разлучити праћењем

¹ P. Špehar, *Srpsko Podunavlje u ranom srednjem vijeku*, u: Dani Stjepana Gunjače 2, ur. T. Šeparović, Split 2012, 335–358; И. Бугарски, М. Радишић, *Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства о њроменама*, у: Процеси византинизације и српска археологија, Византијско наслеђе и српска уметност I, ur. В. Бикић, Београд 2016, 91–99; П. Шпехар, *Централни Балкан од 7. до 11. века. Археолошка сведочанства*, Београд 2017.

² Cf. V. Ivanišević, I. Bugarski, *Post-antique settlement patterns in the central Balkans: use of Justinianic landscape in the early middle ages*, in: *Mediterranean Landscapes in Post Antiquity. New frontiers and new perspectives*, eds S. Gelichi, L. Olmo-Enciso, Oxford 2019, 7–17.

³ Ур. V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji*, Beograd 2010; M. Radišić, *Archaeological testimonies of Bulgarian presence in the Central Balkans during the ninth and tenth centuries*, in: *Emperor Symeon's Bulgaria in the history of Europe's South-East: 1100 years from the battle of Achelous*, eds A. Nikolov, N. Kanev, Sofia 2018, 134–154.

одређених археолошких појава. Запајају се зрачења културних сфера из централне и источне Европе – Велике Моравске, Мађарске и Кијевске Русије. На овом месту биће речи о материјалним траговима који учвршћују и допуњавају раније наговештене везе са кнежевинам Великом Моравском.⁴

Та краткотрајна политичка творевина Западних Словена на рубу Каролиншког царства,⁵ чије се оснивање везује за трећу деценију 9. века, обухватала је област Моравске у источној Чешкој и југозападне и западне делове Словачке. Током друге половине 9. века, за владе Рагислава и Сватоплука, Велика Моравска се наметнула као главна политичка сила међу словенским заједницама у источним деловима средње Европе.⁶ У њеном непосредном суседству развијала се кнежевина Доња Панонија⁷ и култура карантанских Словена,⁸ у којима се прате исте или веома сличне археолошке појаве.

О културном просперитету и друштвеном благостању великоморавских Словена, поред латинских и византијских писаних извора, сведочи богато материјално наслеђе које је сачувано захваљујући археолошким истраживањима са традицијом дугом готово сто педесет година. Истражена су бројна насеља, утврђени центри, цркве и некрополе.⁹

Археологија Великоморавске кнежевине заузима посебно место у европској средњовековној археологији, будући да оцртава модел словенске протодржаве која је баштинила тековине каролиншког запада и византијског истока, али и показивала савсим јединствене појаве које услед историјских околности нису доживеле свој пуни развој. Немири узроковани досељавањем Мађара у Карпатску котлину и размирице међу припадницима владарске династије довели су до краја кнежевства, мада се континуитет особене материјалне културе у неким регијама задржао и током читаве прве половине 10. века.¹⁰

Налази великоморавског порекла/стила у српском Подунављу

Истраживања великоморавске теме су од важности и за нашу археологију, тим пре што се упоређивањем грађе наслућује да различите врсте налаза – притом не тако малобројних – из шире области Подунавља са долинама Велике Мораве и Тимока упућују и на интензивније контакте са регијама у Чешкој и Словачкој (карта 1).

⁴ М. Ćorović-Ljubinković, *Der Zusammenhang des Schmuckes des Nitra-Gebietes und Nordserbien im IX. Jahrhundert*, Slovenská archeológia XVIII-1 (1970) 113–117; М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990, 35–36; S. Jovanović, M. Vuksan, *Medieval Necropolis*, in: S. Petković, M. Ružić, S. Jovanović, M. Vuksan, Zs. K. Zoffmann, *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*, Belgrade 2005, 241.

⁵ Cf. I. Štefan, *Great Moravia, Statehood and Archaeology. The 'Decline and Fall' of One Early Medieval Polity*, in: *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Hrsg. J. Macháček, Š. Ungerman, Bonn 2011, 333–354; J. Macháček, "Great Moravian State" – A Controversy in Central European medieval studies, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 11/1 (2012) 5–26.

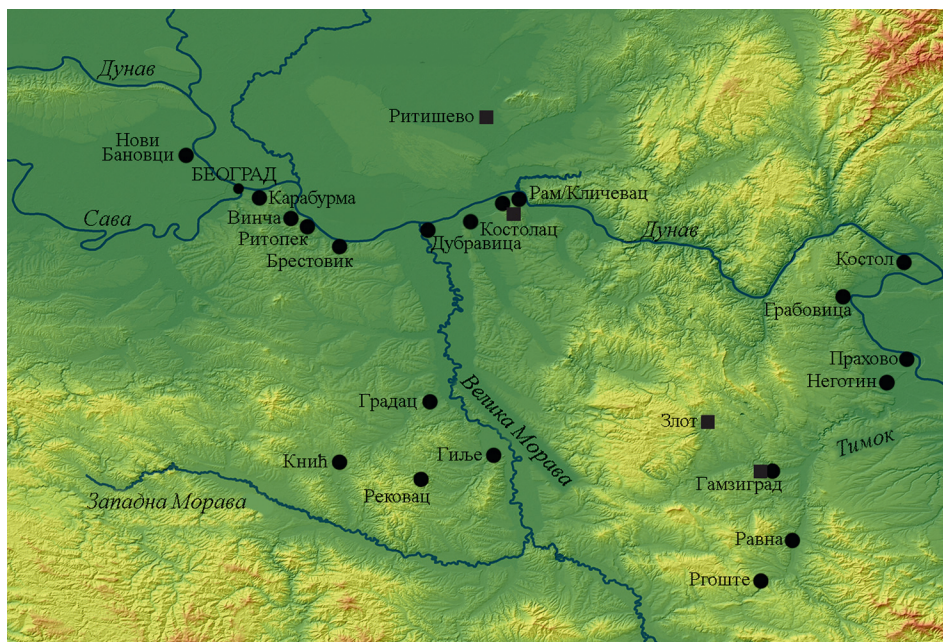
⁶ E.g. Á. Cs. Sós, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München 1973, 54–65; M. Wihoda, *From the Moravians to Great Moravia and back again*, in: *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, ed. P. Kouřil, Brno 2014, 49–53; Idem, *The Second Life of the Mojmirid Dukes*, in: *The Fall of Great Moravia: Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?*, eds J. Macháček, M. Wihoda, Leiden – Boston 2019, 94–101, fig. 4.1.

⁷ Á. Cs. Sós, *Die slawische Bevölkerung*, 29–53; B. M. Szőke, *The Carolingian Age in the Carpathian Basin. Permanent Exhibition of the Hungarian National museum*, Budapest 2014, 51–61.

⁸ P. Štih, *Carniola, patria Sclavorum*, *Österreichische Osthefte* 37/1 (1995) 845–861.

⁹ Поводом обележавања 1150 година од хришћанске мисије Ђирила и Методија у Моравској недавно је издата одлична публикација са резултатима истраживања великоморавских центара и каталогом изложбе: P. Kouřil (ed.), *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, Brno 2014.

¹⁰ E.g. D. Stašíková-Štukovská, *Odras politicko-spoločenského vývoja v 10. storočí na pohrebiskách stredného Podunajska*, v: *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj Stredného Podunajska*, zost. T. Štefanovičová, D. Hulínek, Bratislava 2008, 279–294; P. Langó, A. Patay-Horvát, *Moravian continuity and the conquering Hungarians – a case study based on grape-bunch pendants*, in: "Castellum, Civitas, Urbs". Centres and Elites in Early Medieval Europe, eds O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2015, 377–378; P. Kouřil, *The Magyars and Their Contribution to the Collapse and Fall of Great Moravia: Allies, Neighbours, Enemies*, in: *The Fall of Great Moravia: Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?*, eds J. Macháček, M. Wihoda, Leiden – Boston 2019, 63–93.

Карта 1. Налази великоморавског порекла/стила у широј области српског Подунавља (крући – накит и делови одеће; квадрати – наоружање и коњска опрема)

Map 1. Finds of Great Moravian origin/style from the wider Serbian Danube region (circle – jewellery and parts of clothing; square – weapons and horse-riding equipment)

Стога овај рад нуди сажет преглед археолошког материјала великоморавског порекла/стила из данашње Србије.¹¹ За један број налаза може се прилично поуздано утврдити великоморавско радионичко порекло, док они други, који имају сличности с тамошњим материјалом, одражавају ширу моду међу Словенима.¹² Иако већи део расположивих налаза не потиче из археолошких целина, они се на основу централноевропских паралела могу оквирно датовати у раздобље 9. и прве половине 10. века. Издвајају се две групе индикативних предмета – једну чине накит и делови одеће, а другој припадају наоружање и коњска опрема.

Накит и делови одеће

Највише сличности одају налази накита, пре свега наушнице, које су биле омиљена врста украса у словенском свету. Плодно моравско златарство произвело је бројан накит луксузне израде по коме је материјална култура Великоморавске кнежевине и препознатљива.¹³ У раним истраживањима 20. века тај феномен је обично тумачен у контексту византијског утицаја који је пратио мисију покрштавања средњоевропских Словена. Међутим, резултати изучавања током последњих неколико деценија све више показују да је високо златарство тамо постојало још од краја 8. и првих деценија 9. века.¹⁴

¹¹ У даљим етапама истраживања биће потребно детаљније проучавање сличности и разлика између издвојених група налаза, на првом месту наушница, за које није било могућности на овом месту.

¹² Уп. В. Григоров, *Накити в България и Великоморавия оџ IX–X в. (византијски културни влияния)*, Bulgarian e-Journal of Archaeology 3/1 (2013) 99–119.

¹³ L. Galuška, *Jewellery and jewellery making in Great Moravia*, in: Great Moravia and the Beginnings of Christianity, ed. P. Kouřil, Brno 2014, 132–142.

¹⁴ Ibid., 132–134; Š. Ungerman, *Vznik honosného velkomoravského šperku. Stav výzkumu a jeho perspektivy*, v: Inspiracije i funkcije sztuki pradžiejowej i wczesnośredniowiecznej, red. B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski, Biskupin – Wrocław 2018, 509–524.

Сматра се да је тзв. велиградска или византијско-оријентална група накита настала на основама касноаварске златарске традиције и под јаким зрачењем византијског уметничког занатства.¹⁵ Једном од њених најранијих типова одговарао би примерак са непознатог локалитета у источној Србији, између обале Дунава и Бора. Реч је о гроздоликој позлаћеној наушници с два трострука венчића од гранула и украсом од филигранских плетеница на карици (сл. 1/1).¹⁶ По троструким коленцима слична јој је, на пример, гроздолика наушница из групног нала-

за златних предмета из Брестовца у Славонији, с краја 8. или почетка 9. столећа.¹⁷ Блиске паралеле представљају комади из некрополе у Старом Месту (Staré Město – Na Valách) у југоисточној Чешкој, који имају обострани гроздолики привезак са крупном гранулом на оба краја и подужне украсе од уплетених филигранских жица на карици.¹⁸ Други сличан налаз из српског Подунавља јесте наушница са обостраним гроздоликим привеском, филигранским украсом и венчићима на карици, из приватне колекције металних предмета сакупљених на дева-

Сл. 1. Наушнице луксузније израде: 1) источна Србија; 2) Ритопек; 3) Прахово; 4) Карабурма; 5) Рам (1 – Документација Музеја рударства и металургије у Бору; 2, 4 – Документација Музеја града Београда; 3 – Документација Музеја Крајине у Неготину; 5 – Документација Историјског музеја Србије)

Fig. 1. Luxurious earrings: 1) Eastern Serbia; 2) Ritopek; 3) Prahovo; 4) Belgrade –KaraBURma; 5) Ram (1 – Documentation of the Museum of Mining and Metallurgy Bor; 2, 4 – Documentation of the Belgrade City Museum; 3 – Documentation of the Krajina Museum Negotin; 5 – Documentation of the Historical Museum of Serbia)

стираној некрополи између Рама и Кличевца.¹⁹ Она такође има готово истоветне паралеле на некрополи у Старом Месту,²⁰ као и на недавно истраживаној некрополи у Поханском код Бреклава.²¹ Гроздолике наушнице датују се претежно у 9. век, док је њихова употреба у првој половини 10. века документована у неким областима Словачке, као што показују новцем датовани примери из Чакајовца.²²

Неколико наушница налик на великоморавске потиче из околине Београда. У Музеју града Београда чува се случајан налаз наушнице, из Ритопека, са краћим привеском у виду једностраног грозда од обруча крупнијих и ситнијих гранула и венчићима на карици са обе његове стране (сл. 1/2).²³ Веома слични комади познати су са појединих великоморавских некропола,²⁴ а најближе паралеле су из Старог Места и Стјеборжица (Stěbořice).²⁵ Осим то-

га, украшавање карике између венчића и привеска оваквим густим и ситним гранулама примењивано је на различитим врстама сребрних наушница великоморавског радионичког круга.²⁶

Из једног недовољно документованог гроба на Карабурми потиче пар фрагментованих сребрних наушница са јагодама прекривеним густим гранулама које су причвршћене на базу од филигранске жице (сл. 1/4).²⁷ Ова врста накита је, осим на моравским гробљима,²⁸ заступљена у оставама јужне Польске²⁹ и на некрополама у региону Балатона (Zalavár).³⁰ Такви примерци се датују у последњу трећину 9. и прву половину 10. столећа.³¹ Наушнице са гранулираним јагодама попут примерака са Карабурме откривене су и у једној познијој остави новца и накита из Диногеције у Румунији, из 11. века,³² док из Бугарске нису познати одговарајући примерци.

- ¹⁵ Š. Ungerman, *Ženský šperk staršího velkomoravského horizontu*, Archeologické rozhledy LVII (2005) 707–717; H. Chorvátová, *Horizonty byzantsko-orientálního šperku na tzv. velkomoravských pohřebištích*, v: Byzantská kultura a Slovensko, zost. V. Turčan, Bratislava 2007, 83–97; Eadem, *Schmuck kollektionen an der mittleren Donau*, in: 50 Jahre Archäologie in Thunau am Kamp. Festschrift für Herwig Friesinger, Hrsg. E. Nowotny, M. Obenaus, S. Uzunoglu-Obenaus, Krems 2018, 125–127.
- ¹⁶ M. Vuksan, *Pregled srednjovekovnog metalnog nakita iz zbirke Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru*, Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije 5–6 (1987–1990) 83, 88, T. I–II/2; И. Јовановић, Д. Николић, М. Јовичић, *Кашапој металних прегмећа из археолошке збирке Музеја рударства и металургије*, Бор 2018, 115, кат. бр. 233.
- ¹⁷ B. Bühler, *Der "Schatz" von Brestovac, Kroatien: Seine kulturellen Beziehungen und technologischen Aspekte*, Mainz 2014, 23–24, Taf. 8/4–6; A. Bernhard-Walcher, *Požeški Brestovac*, u: Hrvati i Karolinzi, ur. A. Milošević, Split 2000, 98–99.
- ¹⁸ V. Hrubý, *Staré Město Velkomoravské pohřebiště "Na valách"*, Praha 1955, Tab. 57/10; B. Dostál, *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*, Praha 1966, 35, obr. 8/15, 28, Tab. LXXXIII/19.
- ¹⁹ М. Цуњак, *Прилој проучавању српској накинџи у области подунавској региона*, Viminacivm 1 (1986) 84–86, сл. 3.
- ²⁰ B. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, 37, obr. 8/39, T. LXXXIII/18.
- ²¹ J. Macháček, P. Dresler, R. Přichystalová, V. Sládek, *Břeclav – Pohansko VII. Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí*, Brno 2016, 66–68, obr. 55/1–3, Tab. 57/7–9.
- ²² M. Hanuliak, *Velkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska*, Nitra 2004, 165–166, obr. 171a/10c, Tab. XXIII/8–10; P. Langó, A. Patay-Horvát, *Moravian continuity*, 373, 375–377, figs 2/1, 4/2.
- ²³ М. Бајаловић–Хаџи-Пешић, *Накинџ VIII–XVIII века у Музеју трага Београда*, Београд 1984, 64, кат. бр. 83, T. II/1, XIX/1.
- ²⁴ Č. Staňa, *Osobitost velkomoravských šperků z Břeclavi – Pohanska*, v: Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana 1/2000, Konference Pohansko 1999, ed. Z. Měřínský, Brno 2001, 97, obr. 3/4; M. Hanuliak, *Velkomoravské pohrebiská*, Tab. XI/12, XXVII/1, XL/1; P. Kouřil, L. Galuška, J. Košta, *Catalogue*, in: Great Moravia and the Beginnings of Christianity, ed. P. Kouřil, Brno 2014, 355, cat. no. 124.
- ²⁵ V. Hrubý, *Staré Město*, T. 58/1; B. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, Tab. XLVIII/20.
- ²⁶ E.g. P. Kouřil, L. Galuška, J. Košta, *Catalogue*, 403–404, cat. nos 222, 224–226; J. Macháček, P. Dresler, R. Přichystalová, V. Sládek, *Břeclav – Pohansko VII*, 94, obr. 55/1–3.
- ²⁷ М. Бајаловић–Хаџи-Пешић, *Накинџ VIII–XVIII века*, 56, кат. бр. 12, T. IV/5, XX/5.
- ²⁸ B. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, 37, obr. 9/6–7; L. Galuška, *Jewellery and jewellery making*, 137, fig. 15; P. Kouřil, L. Galuška, J. Košta, *Catalogue*, 410, cat. no. 245.
- ²⁹ Ibid., 461, cat. no. 391.
- ³⁰ B. M. Szöke, *The Carolingian Age*, 105, fig. 80.
- ³¹ B. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, 37; H. Chorvátová, *Schmuck kollektionen*, 127, 132, Abb. 4/C/15.
- ³² Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericița-Garvăn*, București 1967, 278, fig. 167/10–11; L. Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donauebietes im 11.–15. Jahrhundert*, Bukarest 2001, 36, Taf. 14/3–4, 56/3.

Јединствен налаз на нашем простору представља и пар сребрних наушница из околине Рама, чије околности открића нису познате (сл. 1/5).³³ Састоје се од масивног привеска са јагодом и купастим испустима од намотане жице и од три биконичне јагоде на карици декорисане крупним аплицираним круговима од жице. Као и на наушницама из Карабурме, површина карице између јагода прекривена је увијеним филигранским жицама. У прегледима великоморавског накита срећу се готово идентични примерци, с том разликом што се уместо јагода на карици често налазе два бочна венчића. Најприближнији комади потичу са неколико локалитета у југозападној Словачкој, где се датују до прве половине 10. века.³⁴ Начин украшавања јагода аплицираним кружићима од жице, примењен на наушницама из Рама, заступљен је и на другим врстама великоморавских наушница и дугмади.³⁵ Чини се да наше наушнице, због свих наведених детаља, потичу из великоморавских радионица. Таквом опредељењу доприноси и то што нису познате аналогичне из бугарског Подунавља.

Примерцима из Рама, према техници израде и облику привеска, донекле одговара пар случајно нађених позлаћених наушница из Прахова. Уз крупан купаст привезак са навојима жице оне су имале

три овалне јагоде: на једној су сачуване централна и једна бочна јагода (сл. 1/3).³⁶ Евидентне су сличности с појединим великоморавским комадима који уместо јагода каткад имају гранулиране венчиће,³⁷ док се примерци идентични праховској наушници, шире датовани у 9. и 10. столеће, налазе у прегледима накита из Бугарске.³⁸

У српском Подунављу бележи се већа заступљеност скромнијег бронзаног накита, израђеног ливењем или од лима и уз употребу обичне жице. Ти предмети такође имају јасне паралеле на чешким и словачким налазиштима. Најбројнију групу чине наушнице са посебно ливеним чланковитим привеском, који је у неким случајевима фиксиран за карику густим жичаним навојима. Претежно су налажене у областима источне Србије између Костола и Прахова, уз два примерка из Гамзиграда, непознатих околности открића, и још два из некрополе Бело Брдо у Винчи, случајно нађена приликом земљаних радова (сл. 2/1–2).³⁹ Та врста наушница је карактеристична преваходно за област Нитре у југозападној Словачкој, где се датује у 9. век⁴⁰ и не улази у ширу типологију великоморавског накита.⁴¹ С друге стране, бројнији примерци из друге половине 9. и 10. века посведочени су на локалитетима у северној Бугарској.⁴²

³³ Необјављени налази из Археолошке збирке Историјског музеја Србије. Публикацију наушница припрема колега Марко Вуксан, коме овом приликом најсрдачније захваљујем на уступљеним фотографијама.

³⁴ B. Dostál, *Slovenská pohřebiště*, 37, obr. 8/40; T. Štefanovičová, *Schmuck des Nitraer Typs und seine Beziehungen zu Südosteuropa im 9. Jahrhundert*, A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 15 (1990), 215–219, Abb. 9/7–8, 10–12; M. Hanuliak, *Velkomoravské pohřebiská*, 167–168, obr. 171a/12d, Tab. IV/31–32, XXIX/10–13; Š. Ungerman, *Ženský šperk*, 731–732.

³⁵ B. Chropovský, *Slovenské pohrebisko v Nitre na Lupke*, Slovenská archeológia X–1 (1962) 196, obr. 17/15; M. Solle, *Knížecí pohřebiště na Staré Kouřimi*, Památky archeologické L (1959) 441, obr. 70/7–8.

³⁶ М. Јанковић, *Неки њогаџи о изради њредмеџа од обојених меџала на Кључу Дунава у IX–XI веку*, Зборник Народног музеја XI–1 (1983) 103, Т. II/5.

³⁷ B. Dostál, *Slovenská pohřebiště*, 37, obr. 8/41; B. Chropovský, *Slovenské pohrebisko v Nitre*, 196, obr. 17/9; M. Hanuliak, *Velkomoravské pohřebiská*, 167–168, obr. 171a/12c, Tab. LXVIII/2; Š. Ungerman, *Ženský šperk*, 733.

³⁸ В. Григоров, *Метални накити од средновековна България (VII–XI в.)*, Софија 2007, 26–27, обр. 12/15–16.

³⁹ М. Ђоговић-Љубинковић, *Der Zusammenhang des Schmuckes*; М. Јанковић, *Неки њогаџи*, 104–105, Т. III; Ђ. Јанковић, *Словенски њрад*, у: Гамзиград. Касноантички царски дворца, ур. С. Ђелић, Београд 1983, 156, кат. бр. 260–261; М. Живић, *Felix Romvlana: 50 година од њонеџања*, Зајечар 2003, 193–194, кат. бр. 472–473; Г. Марјановић-Вујовић, *Старосрпска некропола*, у: Винча у праисторији и средњем веку, ур. С. Ђелић, Београд 1984, 88, сл. 60, 132, кат. бр. 317.

⁴⁰ B. Chropovský, *Slovenské pohrebisko v Nitre*, 196, obr. 17/2–3, 5, 7–8, 10, 20/3–4, 8–9, 11, 15–16, 19–21; T. Štefanovičová, *Schmuck des Nitraer Typs*, 215–219, Abb. 1–3, 7–8; P. Langó, *Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ívükön tekercselt drótdíszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán*, in: Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medieviztikai PhD-konferencia, szerk. A. P. Kiss, P. Ferenc, Sz. György, Szeged 2012, 237–280; M. Hanuliak, *Velkomoravské pohřebiská*, 167, obr. 171a/11b, Tab. LXV/14, 18, LXVI/2, 4–5, 11, LXVII/8, 10–11, LXVIII/3–4, 14, LXX/7, 9, XCII/10.

⁴¹ Cf. B. Dostál, *Slovenská pohřebiště*; Š. Ungerman, *Ženský šperk*.

⁴² В. Григоров, *Метални накити*, 23–24, обр. 8, 9/1–12; обр. 26; Исти, *Накити в България*, 102–103, обр. 2.

Сл. 2. Наушнице скромне израде: 1–2) Винча; 3) Гиље; 4) Прахово; 5) околина Неготина; 6) Рековац (1–2 према: Г. Марјановић-Вујовић, *Старосрпска некропола*, 88, 132; 3, 6 – Документација Завичајног музеја Јагодина; 4–5 – Документација Музеја Крајине у Неготину)

Fig. 2. Simple earrings: 1–2) Vinča; 3) Gilje; 4) Prahovo; 5) vicinity of Negotin; 6) Rekovac (1–2 after: Г. Марјановић-Вујовић, *Старосрпска некропола*, 88, 132; 3, 6 – Documentation of the Regional Museum Jagodina; 4–5 – Documentation of the Krajina Museum Negotin)

Ливене лунуласте наушнице са кружним украсима и привеском од псевдогранула на доњој ивици лунуле, које потичу са некропола у Брестовику, Костолцу и Прахову (сл. 2/4),⁴³ имају ретке централноевропске паралеле из области Нитре.⁴⁴ Интересантно је да су веома сличне наушнице познате и у Кијевској Русији, где се, као и великоморавски комади, датирају у 9. век и прву половину 10. столећа.⁴⁵ Истој групи ливених лунуластих наушница припада примерак са крупним овалним привеском из околине Неготина (сл. 2/5),⁴⁶ који заправо представља

имитацију златних предложака са гранулираним украсом из чешких некропола у Старом Месту и Ухерском Храдишту (Uherské Hradiště – Sady).⁴⁷ Постоји неколико врста наушница које према облику и орнаментима донекле одговарају великоморавским налазима, али су израђене техником ливења – поред лунуластих, то су и гроздолике наушнице и наушнице са јагодама.

На делимично истраженим некрополама у Равни код Књажевца и Грабовици на Дунаву такође су заступљени неки од великоморавских облика, али

⁴³ М. Бајаловић–Хаци-Пешић, *Накић VIII–XVIII века*, 70, кат. бр. 128, Т. III/10, XXIII/6; М. Поповић, В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старице XXXIX (1988) 163, сл. 34/2; М. Јанковић, *Неки њогаци*, 101–102, Т. II/8, V/8–9; Д. Радичевић, *Периодизација некропола IX–XI века у доњем српском Подунављу*, Старице LVII/2007 (2009) 353, сл. 3/4.

⁴⁴ В. Chropovský, *Slovanské pohrebisko v Nitre*, 196, obr. 17/6; Т. Štefanovičová, *Schmuck des Nitraer Typs*, Abb. 4.

⁴⁵ Д. В. Журавлев, В. В. Мурашева (ред.), *Меч и златник. К 1150-летию зарождения Древнерусского государства*, Москва 2012, 86, кат. 203.

⁴⁶ М. Јанковић, *Неки њогаци*, 101–102, Т. II/7, V/6–7.

⁴⁷ Р. Kouřil, L. Galuška, J. Košta, *Catalogue*, 326, 353, cat. nos 62, 125.

се јавља и другачији накит, балканског порекла, који овом приликом неће бити коментарисан. Занимљива је чињеница да је на ове две некрополе, које су и територијално и хронолошки блиске, откривен готово сасвим различит репертоар наушница. Од преко 140 истражених гробова у Равни, десетак садржи бронзане и сребрне наушнице са овалним или кружним јагодама и намотајима жице и наушнице с једном viseћом лоптастом или биконичном јагодом.⁴⁸ Реч је о нешто скромнијим врстама накита које су, осим на великоморавским,⁴⁹ заступљене и на бугарским налазиштима.⁵⁰ У гробовима је налажено по неколико наушница – најчешће два или три пара – пошто је код Словена било уобичајено ношење више таквих украса уплетених у косу или прикачених на траку.

Са некрополе у Грабовици, на којој је истражено 26 гробова, потичу наушнице са посебно ливеним чланковитим привеском⁵¹ које наликују споменутим комадима из околине Нитре. На грабовачком гробљу је откривено и неколико необичних наушница са шупљим, вертикално постављеним ваљкастим привеском, завршеним крупним биконичним јагодама.⁵² Готово идентичан примерак нађен је на некрополи у Блучини (Blučina) код Брна,⁵³ док нам друге паралеле нису познате.

Извесне сличности са материјалом из средње Европе пружа неколико налаза из Великог Помора-

вља. Приликом истраживања средњовековне некрополе насеља Мораве у данашњој Дубравици, с ретким налазима шире датованим од 9. до 12. века, у једном гробу је нађен пар наушница са viseћом биконичном јагодицом,⁵⁴ попут споменутих примерака из Равне са моравским и бугарским паралелама.⁵⁵ Необична крупнија наушница из Гиља крај Јагодине, са комбинацијом лунуле и јагода (сл. 2/3),⁵⁶ нема директне аналогije у великоморавском материјалу, али се може приметити да је манир израде лунуле од жичаних елемената са крупном гранулом на извијеном врху таласа био омиљен на наушницама у Чешкој и Словачкој.⁵⁷

Вреди споменути још један налаз из горњег Поморавља, за сада јединствен јужно од Саве и Дунава. Реч је о бронзаној каричици од жице са дуплим S завршетком (сл. 2/6) која је, уз још неколико познијих средњовековних наушница, нађена на оштећеном налазишту Старо гробље у Салаковцу код Ретковца.⁵⁸ Сличан примерак без познатих околности открића, данас у Археолошком музеју у Загребу, потиче из Нових Бановаца.⁵⁹ Та врста једноставних украса била је широко распрострањена у поставарским гробљима Карпатског басена,⁶⁰ али и у суседној Великој Моравској где се јављају и варијанте од тордиране жице,⁶¹ и представља претечу бјелобрдских карика са крупном S петљом које су у Панонији трајале до позног средњег века.

⁴⁸ S. Jovanović, M. Vuksan, *Medieval Necropolis*, 209–212, types V, VII, VIII, Pl. 13; S. Petković, B. Ilijić, M. Mitić, M. Jović, D. Bizjak, *Nekropola Slog – Timacum Minus, zaštitna iskopavanja 2014. godine*, u: *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, ur. I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović, Beograd 2017, 115, sl. 2/4.

⁴⁹ B. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, 33, obr. 7/18, 21–22, 29–31, Tab. VII/11, XXXII/12–14, LXXVI/10–11.

⁵⁰ В. Григоров, *Метални накити*, 30–31, обр. 14/3–6.

⁵¹ S. Ercegović-Pavlović, D. Minić, *Le site d'habitation et la necropole de Pozajmište*, dans: *Cahiers des Portes de Fer III*, éd. V. Kondić, Beograd 1986, 350–354, figs 4/5, 5/8–9, 11; Д. Радичевић, *Периодизација некропола IX–XI века*, 350–352, сл. 2/1–2.

⁵² S. Ercegović-Pavlović, D. Minić, *Le site d'habitation et la necropole*, 350–354, fig. 4/7–10; Д. Радичевић, *Периодизација некропола IX–XI века*, 352, сл. 2/7.

⁵³ J. Poulík, *Po létech opet o blučinském typu*, *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity E* 34–35 (1989–1990) 28–29, obr. 1/3.

⁵⁴ Д. Радичевић, *Периодизација некропола IX–XI века*, 357, сл. 7.

⁵⁵ В. нап. 48–50.

⁵⁶ С. Крстић, *Средњовековни накити из збирке Завичајног музеја у Јагодини*, *Гласник Српског археолошког друштва* 13 (1997) 330–331, сл. 2, Т. 1/7.

⁵⁷ B. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, 37, 40, obr. 10/28–30.

⁵⁸ З. Петровић (ур.), *Ново старо. Изложба нових аквизиција Завичајног музеја 2002–2013*, Јагодина 2013, 13, кат. бр. 87.

⁵⁹ Н. Станојевић, *Некрополе X до XV века у Војводини*, Нови Сад 1989, 61, кат. бр. 321.

⁶⁰ В. М. Szőke, *Die Beziehungen zwischen dem oberen Donaul und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck)*, im: *Awarensforschungen II*, Hrsg. F. Daim, Wien 1992, 847–850, 886–887, Abb. 1–2.

У расположивом материјалу издваја се и једна врста прстења од тракастог лима, отворених крајева и ромбоидне главе декорисане кружним испупчењима и урезима. Фрагментован сребрни прстен из оштећеног гроба на дуго коришћеној некрополи Доњићко брдо у Градцу код Крагујевца – најинтензивније током 11. и 12. века – има ужу ромбоидну главу са три кружна испупчења и косим урезима, који су изведени и на карици.⁶² Веома наликује прстену уске ромбоидне главе са некрополе у Залавару у западној Мађарској.⁶³ Реч је о раширеној групи прстења које је чешће израђивано од бронзаног лима, са тежиштем употребе у 9. веку. Осим у Мађарској и Моравској,⁶⁴ заступљено је и на налазиштима из Далмације, Словеније и Бугарске.⁶⁵

Следећу групу налаза чине два бронзана лунуласта привеска са јасним паралелама из великоморавског миљеа. Са локалитета Плавиначки поток у Ритопеку потиче случајан налаз лунуле са три извучена краја завршена тролисним проширењима, чија је површина украшена мрежастим урезима (сл. 3/2).⁶⁶ Други налаз, који потиче из околине Кнића у Шумадији, такође има тролисне завршетке и неукрашену (или излизану) површину.⁶⁷ Готово идентични привесци откривени су на некрополама у Чешкој (Staré Město – Na Valách) и Словачкој (Cífer –

Rác).⁶⁸ Иста врста лунуластих украса позната је и у бугарском материјалу, али је ретка као и на нашим налазиштима.⁶⁹

Међу налазима делова одеће из Подунавља и дунавског залеђа који упућују на везе са централно-европским регијама јесу и дугмад. Најпрепознатљивије је позлаћено лоптасто дугме, украшено мотивом тролисних палмета, нађено на простору девастиране средњовековне некрополе изван античког кастела Ледерате у Раму (сл. 3/1).⁷⁰ Налаз представља типичну врсту великоморавске дугмади друге половине 9. века, познату из гробова припадника вишег друштвеног слоја. По неколико таквих комада било је пришивано на оковратник хаљине.⁷¹ Дугмад се одликују изузетним квалитетом израде и великом разноврсношћу, па готово да не постоје исто украшени примерци. Наш налаз је сличан позлаћеној дугмади из Старе Коуржине (Stará Kouřim)⁷² и нешто крупнијој сребрној дугмади из Микулчица (Mikulčice – Valy) у Чешкој.⁷³

Великоморавска дугмад се ретко налазе изван матичних области. Изнето је мишљење да налази раскошне дугмади у гробљима Карпатског басена из периода досељавања Мађара представљају део племена који су освајачи прикупили од локалног становништва.⁷⁴ Тако се и позлаћено дугме са мотивом

⁶¹ J. Eisner, Počátky českého šperku, *Památky archeologické* XLVI (1955) 219–221, obr. 8–10; B. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, 31–32, obr. 7/8–9; M. Hanuliak, *Velkomoravské pohřebiská*, 159–160, obr. 171a/3c, Tab. XVII/25, XXV/6, LIII/12, LXXIV/20.

⁶² И. Ђуровић, *Средњовековни накит из збирки Народног музеја Крагујевац*, Крагујевац 2012, 75, кат. бр. 53. Сличан бронзани примерак, са бројнијим паралелама, откривен је током истраживања локалитета Стара синагога у Београду 2018. године. Налаз није објављен: Документација Археолошког института.

⁶³ V. M. Szőke, *The Carolingian Age*, 97, fig. 74 (сребрни прстен у средини).

⁶⁴ B. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, 57–58, obr. 12/8–18.

⁶⁵ M. Petrinc, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split 2009, 240, T. 314; B. Григоров, *Метални накити*, 50–52, обр. 58, 59/13–16; P. Bitenc, T. Knific (ur.), *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*, Ljubljana 2001, 90–92, 100–101, 103, kat. 288/3, 291/8, 328/2, 340.

⁶⁶ M. Бајаловић–Хаџи–Пешић, *Накит VIII–XVIII века*, 111, кат. бр. 472, T. XIX/6.

⁶⁷ И. Ђуровић, *Средњовековни накит*, 50, кат. бр. 33.

⁶⁸ V. Hrubý, *Staré Město*, Tab. 75/1; M. Hanuliak, *Velkomoravské pohřebiská*, T. XVIII/5.

⁶⁹ B. Григоров, *Метални накити*, 85–86, обр. 131/2.

⁷⁰ M. Цуњак, А. Јовановић, *Ледерата у светлу досадашњих истраживања*, Велико Градиште – Рам 2014, 162–163, 174, кат. бр. 21. Додатни подаци о налазу добијени су љубазношћу колегинице Теодоре Бранковић из Народног музеја Пожаревац.

⁷¹ E. Pavlovičová, *K vypovedacej schopnosti gombika u naddunajských Slovanov v 9. storočí*, *Slovenská archeológia* XLIV–1 (1996) 95–153; H. Chorvátová, *Kultúrno-historický význam gombikov*, *Studia mediaevalia Bohemica* 1 (2009) 7–19.

⁷² M. Solle, *Knížecí pohřebiště*, 441, obr. 70/3–4.

⁷³ P. Kouřil, L. Galuška, J. Košta, *Catalogue*, 427–428, cat. nos 305–306.

⁷⁴ M. Schulze, *Das ungarische Kriegergrab von Aspers-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 n. Chr.) mit einem Exkurs zur Munzchronologie altungarischer Gräber*, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31 (1984) 498, Abb. 27.

Сл. 3. Привесци и дугмад: 1) Рама; 2) Ритопек; 3) Градац – Донићко брдо; 4) Гамзиград

(1 – Документација Народног музеја Пожаревац; 2 – Документација Музеја града Београда;

3 – Документација Народног музеја Крагујевац; 4 – према: Ђ. Јанковић, *Гамзиград*, 208)

Fig. 3. Pendants and buttons: 1) Ram; 2) Ritopek; 3) Gradac – Doničko Brdo; 4) Gamzigrad

(1 – Documentation of the National Museum Požarevac; 2 – Documentation of the Belgrade City Museum;

3 – Documentation of the National Museum Kragujevac; 4 – after: Ђ. Јанковић, *Gamzigrad*, 208)

палмета из Трешњевца код Сенте, непознатих услова открића, приписује хоризонту доласка Мађара.⁷⁵ Најјужнији налаз, уз овај из Рама, представља дугме из гроба 41 са некрополе Багруша, у северној Босни, која се датује већ од краја 9. столећа.⁷⁶

Скромнију варијанту чине сребрна дугмад овалног облика и режњевите површине с великом петљом од жице. Једно дугме је нађено на средњовековној некрополи испред источне капије палате у Гамзиграду (сл. 3/4),⁷⁷ а друго представља један од неколико налаза накита 10–11. века из девастиране некрополе у селу Ргоште код Књажевца.⁷⁸ Према

хронологији налаза са великоморавских гробаља, таква дугмад се датује већ од првих деценија 9. века и користи до краја тог столећа.⁷⁹ Како дугме из Гамзиграда није приказано у прегледу истраживања некрополе, која садржи византијски материјал из друге половине 10. и 11. века (наушнице, прстење, печуркаста дугмад, крстолики привесци),⁸⁰ остају нам непознати контекст открића и ближа хронологија налаза.

Трећу групу чине стаклена дугмад са гвозденом петљом, ређа од оне металне у великоморавском материјалу. Једно стаклено дугме је нађено у гробу

⁷⁵ Cs. Bálint, *Südongarn im 10. Jahrhundert*, Budapest 1991, 259, Abb. 49/3.

⁷⁶ Ž. Žeravica, *Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu 40/41 (1985/1986) 138, T. IV/2; Ž. Tomičić, *Spoznaje o arheološkom naslijeđu ranosrednjovjekovnog groblja na položaju Bagruša kraj Petoševaca*, Archaeologia Adriatica IV (2010) 134, Tab. 13/1.

⁷⁷ Ђ. Јанковић, *Гамзиград у средњем веку*, у: Felix Romuliana. Гамзиград, ур. И. Поповић, Београд 2010, 207–208, сл. 178.

⁷⁸ С. Јовановић, *Средњовековна насеља и некрополе од IX до XIII века у књажевачком крају*, Гласник Српског археолошког друштва 6 (1990) 200, сл. 3/1.

⁷⁹ B. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, 64, obr. 14/18–19; E. Pavlovičová, *K vypovedacej schopnosti gombika*, 152–153, Tab. II, VII/20, IX/5, 17; P. Kouřil, L. Galuška, J. Košta, *Catalogue*, 420–421, cat. nos 269–270, 274.

⁸⁰ С. Јовановић, *Средњовековна некропола на Гамзиграду*, у: Уздарје Драгославу Срејовићу, ур. М. Лазић, Београд 1997, 503–509.

21 некрополе у Равни,⁸¹ заједно са ливеним бронзаним печуркастим дугметом, као и прстеном и наушницама које су особене за балканску материјалну културу 10. столећа. Друго је дугме од жућкастозеленог стакла са гвозденом петљом из уништеног гроба некрополе на Донићком брду (сл. 3/3).⁸² Према облику, димензијама, боји стакла и петљи, том дугмету у потпуности одговарају комади из некропола 9. века у Залавару⁸³ и у Поханском, где се широко датују у 9. и 10. столеће.⁸⁴

Наоружање и коњска опрема

Најзаступљенију врсту наоружања у гробовима великоморавске епохе чине бојне секире *bradatice*, ширег сечива и изражених ојачања (крилаца) на отвору за држаљу, које су локалног радионичког порекла.⁸⁵ Један такав случајан налаз потиче из Ритишева у околини Вршца (карта 1). Реч је о нешто масивнијој секири са израженим и оштрим ојачањима, дужине око 18 cm (сл. 4/1),⁸⁶ која припада најчешћем великоморавском типу бојних секира – IA – с датовањем до средине 10. столећа.⁸⁷ Налаз из Ритишева спомиње се и у прегледу великоморавског наоружања Б. Достала.⁸⁸ Већи број сличних секира откривен је на најпознатијој некрополи великоморавске

епохе – у Старом Месту.⁸⁹ Осим у Моравској, иста врста наоружања била је раширена у Пољској.⁹⁰

У областима Србије јужно од Дунава налази раносредњовековног наоружања изузетно су ретки, као и на налазиштима у Бугарској.⁹¹ Познат је само један налаз бојне секире, уског сечива и слабо наглашених ојачања на држаљи, из гроба 46 некрополе у Равни.⁹² Секира припада врсти широке хронологије и распрострањености, са паралелама и у великоморавским гробљима.⁹³ Друге истраживане некрополе са хоризонтима 9. и 10. века на нашем простору нису дале примерке наоружања и ратничке опреме.⁹⁴ Међутим, на њихово присуство у српском Подунављу могли би да указују неки налази чије нам околности открића нису познате у довољној мери.

Поново ћемо се осврнути на колекцију металних предмета који потичу из области између Рама и Кличевца. Уз неколико налаза накита из 10–11. века, наводно из гробова у профилу дунавске обале, М. Цуњак спомиње и део гарнитуре за закопчавање мамуза, који се састојао од два језичка и две петље – нажалост, без ближег описа и групне фотографије, уз оцену да су то предмети скромније израде у односу на раскошне сетове мамуза из Далмације.⁹⁵

⁸¹ S. Jovanović, M. Vuksan, *Medieval Necropolis*, 219–220, fig. 18/5, Pl. II/21–5.

⁸² И. Ђуровић, *Средњовековни накити*, 56, кат. бр. 38.

⁸³ В. М. Szőke, *The Carolingian Age*, 97, fig. 73.

⁸⁴ F. Kalousek, *Břeclav Pohansko. Velkomoravské pohřebiště u kostela I*, Brno 1971, 40, Tab. 33/11; J. Macháček, P. Dresler, R. Přichystalová, V. Sládek, *Břeclav – Pohansko VII*, 76, Tab. 58/20–21.

⁸⁵ A. T. Ruttikay, *Warfare in Great Moravia*, in: *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, ed. P. Kouřil, Brno 2014, 78–79, fig. 5; Z. Robak, *The Origins and the Collapse of the Blatnica-Mikulčice Paradigm*, *Slovenská archeológia LXV–1* (2017) 131–132, са литературом.

⁸⁶ С. Барачки, *Југоисточни Банати у раном средњем веку са прегледом раносредњовековних налазишта*, Вршац 1977, 16; М. и Ђ. Јанковић, *Словени*, 36, 110, кат. бр. 97/1.

⁸⁷ V. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, 70, obr. 15/6; A. Ruttikay, *Waffen und reitersrüstung des 9. bis zur ersten halfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II*, *Slovenská archeológia XXIV–2* (1976) 306–310, Abb. 42/IA.

⁸⁸ V. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, 70, n. 36.

⁸⁹ V. Hrubý, *Staré Město*, 168–173, obr. 28/1, Tab. 24/16, 33/12, 35/1, 56/14, 65/14, 70/6–7, 72/10, 76/11, 80/2, 81/9; P. Kouřil, L. Galuška, J. Košta, *Catalogue*, 342, cat. no. 105.

⁹⁰ P. Kotowicz, *Dwie wczesnosredniowieczne bradatice z południowej Lubelszczyzny*, w: *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, red. H. Taras, A. Zakościelna, Lublin 2009, 383–392.

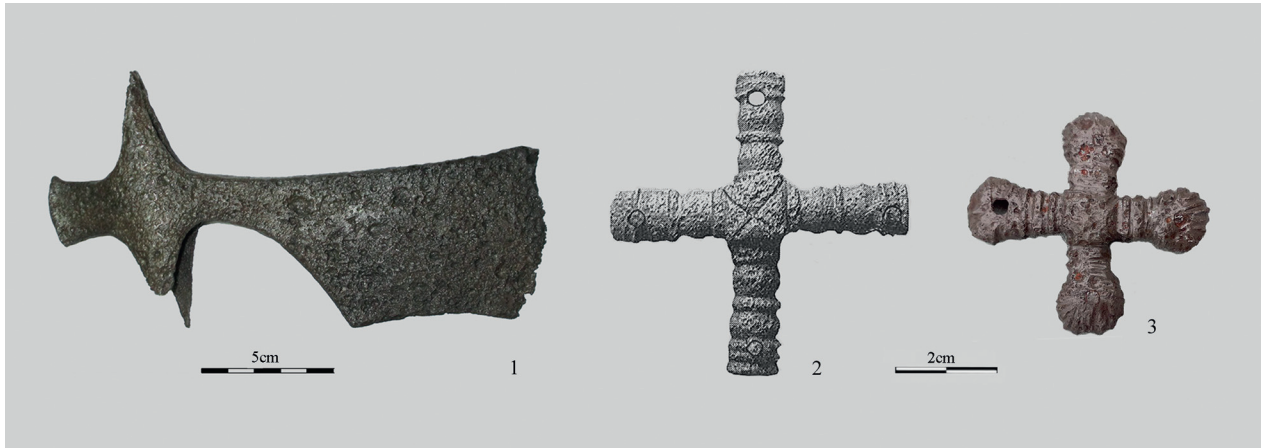
⁹¹ Ж. Н. Въжарова, *Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България)*, София 1976, 283–284, обр. 176/5.

⁹² S. Jovanović, M. Vuksan, *Medieval Necropolis*, 221, fig. 22, Pl. IV/46–3.

⁹³ V. Dostál, *Slovanská pohřebiště*, 71, obr. 15/9; A. Ruttikay, *Waffen und reitersrüstung*, 306–310, Abb. 42/IIA.

⁹⁴ Уп. Г. Марјановић-Вујовић, *Раносредњовековна некропола на Доњем трагу Београдске шврљаве*, Годишњак града Београда XXXVI (1989) 17–45; S. Ercegović-Pavlović, D. Minić, *Le site d'habitation et la necropole*; С. Јовановић, *Средњовековна некропола*.

⁹⁵ М. Цуњак, *Прилози проучавању српског накита*, 87–88.

Сл. 4. Наоружање и коњска опрема: 1) Ритишево; 2) Гамзиград; 3) Злот
(1 – Документација Градског музеја Вршац; 2 – према: М. Живић, *Felix Romvliana*, 188;
3 – Документација Музеја рударства и металургије Бор)

Fig. 4. Weapons and horse-riding equipment: 1) Ritiševo; 2) Gamzigrad; 3) Zlot
(1– Documentation of the City Museum Vršac; 2 – after: М. Живић, *Felix Romvliana*, 188;
3 – Documentation of the Museum of Mining and Metallurgy Bor)

Аутор није довео налазе у везу са Моравском, што се чини вероватнијим него повезивање са западно-балканским регијама. На основу фотографије петље, правоугаоног облика и елипсасте плочице,⁹⁶ која подсећа на бројне налазе из западнословенских регија у Чешкој, Словачкој и Пољској,⁹⁷ делује да би и ови предмети могли припадати скромнијем сету средњоевропског порекла. Као аналогije можемо навести једноставне гвоздене петље и језичке без таушираног украса из гробова раног 10. века у Поханском.⁹⁸ Уз споменути наушницу из исте колекције,⁹⁹ овај сет мамуза се уклапа у контекст описаних предмета великоморавске провенијенције из области Рама (сл. 1/5, 3/1).

Следећу индикативну групу налаза чине делови коњске опреме из источне Србије. Позната су два крстолика разводника орме централноевропског порекла, која у досадашњим публикацијама нису била исправно сагледана у културном и хронолошком погледу. Један разводник потиче из средњовековног насеља које је никло на рушевинама античке палате у Гамзиграду. Откривен је са грнчаријом и неколико налаза оруђа и алата у средњовековном слоју (објекту?) у северозападном углу Великог храма, и датован у 11. век.¹⁰⁰ Предмет израђен од бронзе или гвожђа,¹⁰¹ димензија 6 cm x 6,2 cm, има уске краке рељефне површине са перфорацијама и деловима закивака на крајевима и у средишњем делу

⁹⁶ Исто, 88, сл. 9.

⁹⁷ E.g. P. Kouřil, L. Galuška, J. Košta, *Catalogue*, 386; Z. Robak, *Carolingian or not? An analysis of the fitting from Haliczany in the context of other early medieval finds from selected areas of the Western Slavic Territories*, *Slovenská archeológia LXVI-1* (2018) 77, figs 18, 20.

⁹⁸ J. Macháček, P. Dresler, R. Přichystalová, V. Sládek, *Břeclav – Pohansko VII*, 118–119, Tab. 62/1–13.

⁹⁹ В. нап. 19–21.

¹⁰⁰ Ђ. Јанковић, *Словенски траг*, 156–157, кат. бр. 325; М. Живић, *Felix Romvliana*, 188, кат. бр. 452. Додатне информације о контексту налаза, из теренског дневника за 1978. годину, добијене су љубазношћу руководиоца истраживања, Стефана Поп-Лазиха из Археолошког института.

¹⁰¹ У каталозима се дају различити подаци о материјалу (уп. нап. 100). Није било могуће извршити лични увид како би се отклонила недоумица.

четвороугаоно поље са две укрштене линије (сл. 4/2). Други крстолики разводник нађен је приликом рекогносцирања села Злота у околини Бора, а прецизнија локација открића није позната.¹⁰² Налаз је био опредељен као украсни оков из 10–11,¹⁰³ односно 11–12. столећа.¹⁰⁴ У односу на гамзиградски примерак, злотски има проширене заобљене крајеве и нешто шире краке, украшене паралелним попречним урезима. Израђен је од гвожђа, димензија 4,5 cm x 4, 8 cm (сл. 4/3). Средишњи део разводника је благо издигнут и на њему се назире удубљења у неправилном распореду. Делови закивака очувани су на три крака, док је на четвртом само кружна перфорација без закивка. Сребрнаста сјај на површини упућује на могућност да је разводник био калајисан или пресвучен слојем сребрног премаза, што је био чест начин обраде предмета коњаничке и коњске опреме у раном средњем веку.¹⁰⁵

Описани налази су карактеристични пре свега за материјалну културу каролиншких и западнословенских области. Раније су чешће тумачени као окови гарнитура за ношење мача, иако нису налажени у гробовима који садрже то оружје.¹⁰⁶ Углавном се појављују као појединачни налази у насељима, али су евидентирани и у пару.¹⁰⁷ Њихова функција је

потврђена захваљујући сличним налазима из кургана са коњским сахранама у Русији и Скандинавији, у којима се показује да су окови били причвршћени на обе стране узде коња.¹⁰⁸

На средњоевропским налазиштима разводници се јављају у неколико варијаната. Заједнички детаљ представља пирамидално решен средишњи део, или благо уздигнуто поље са два укрштена уреза.¹⁰⁹ По облику, технологији израде и начину украшавања нашим комадима у потпуности одговара неколико крстоликих разводника са Градишча над Башљем у Словенији, из слоја поуздано датованог од краја 8. до почетка 10. века, који је дао велики узорак раносредњовековне коњске и коњаничке опреме.¹¹⁰ Друге директне аналогije, такође из 9. века, потичу из Градеца (близу Велике Стрмице) у Словенији¹¹¹ и Бојне (Bojná I – Valy) у западној Словачкој.¹¹² У насеобинским слојевима великоморавских локалитета у Бојни, Оломоуцу и Микулчицама евидентирани су и нешто другачије врсте гвоздених крстоликих разводника, са широким и равним или заобљеним крацима.¹¹³

Описани предмети по свој прилици представљају производе домаћих радионица,¹¹⁴ јер се разликују од луксузних каролиншких комада са позлатом и

¹⁰² Податак о месту налаза добијен је од колегинице Марије Јовичић из Музеја рударства и металургије у Бору.

¹⁰³ Ђ. Јанковић, М. Вуксан, *Области Бора у средњем веку*, у: Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку, ур. М. Лазић, Бор 2004, 238, сл. 134.

¹⁰⁴ И. Јовановић, Д. Николић, М. Јовичић, *Каталог металних предмета*, 135, кат. бр. 291.

¹⁰⁵ Š. Karo, T. Knific, Z. Milič, *Pokositreni železni predmeti z Gradišča nad Bašljem*, Argo 44/2 (2001) 42–47.

¹⁰⁶ У гробове моравске елите полагаани су оружје и коњаничка опрема (узенгије и мамузе са гарнитурама за закопчавање). Обичај сахрањивања коња, карактеристичан за номадске групе и Викинге, није био практикован међу Словенима: cf. М. Hanuliak, *Burial rite at the territory of the Great Moravia*, in: *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, ed. P. Kouřil, Brno 2014, 98–104; P. Kouřil (Hrsg.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik)*, *Materialien der internationalen Fachkonferenz, Mikulčice 25.–26. 5. 2004*, Brno 2005.

¹⁰⁷ Z. Měchurová, *Součásti uzdění koně ve velkomoravském období*, *Archaeologia historica* 9 (1984) 279, Tab. VII/1, 5; Š. Karo, *Oprema jahača i konja s Gradišča nad Bašljem (Slovenija)*, u: Dani Stjepana Gunjače 2, ur. T. Šeparović, Split 2012, 309; Š. Karo, T. Knific, *Cross-shaped Strap Dividers from Gradišče hill above Bašelj, Slovenia*, in: *Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk*, red. K. Pieta, Z. Robak, Nitra 2015, 229–230; Z. Robak, *The Origins and the Collapse*, 130–131, figs 4/1–6, 21/1–2.

¹⁰⁸ В. В. Новиков, *Оголовья с железными элементами X в. из раскопок в Гнэздове*, *Археологические вести* 19 (2013) 181–187.

¹⁰⁹ Z. Měchurová, *Součásti uzdění koně*, 267, 280–283, Tab. I/I, 1A–B, 2A–B.

¹¹⁰ Š. Karo, *Oprema jahača i konja*, 308–309, sl. 10/3–6; Š. Karo, T. Knific, *Cross-shaped Strap Dividers*, 221–226, cat. nos 3–6, figs 4/3–6, 7, 8/1.

¹¹¹ Ibid., 229, fig. 10.

¹¹² P. Kouřil, L. Galuška, J. Košta, *Catalogue*, 393, cat. no. 197/4.

¹¹³ Ibid., 392–393, cat. nos 196/1–2, 197/1–3, 5–6; J. Poulík, *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*, Praha 1975, Tab. 74/3–4.

¹¹⁴ Cf. J. Macháček, D. Pavlovič, *Spurs of the Bašelj type – evidence of the connection between Carniolan and Moravian elites in the Early Middle Ages*, in: *Our Heritage: The Slavs*, eds J. Lux, B. Štular, K. Zanier, Ljubljana 2018, 140–159.

релефном орнаментиком. Ти импортовани комади коњске опреме потврђени су на великоморавским и панонским налазиштима (нпр. луксузни крстолики разводници из Блатнице и Залавара)¹¹⁵ и на налазиштима у Далмацији и Босни где су, ипак, веома ретки. Изузетан примерак крстоликог разводника с представама људских маски откривен је као прилог у дечјем гробу раносредњовековне некрополе у Нину,¹¹⁶ док је разводник са тролисним завршецима кракова и тачкастим украсима, заједно са копчом и врхом копља, нађен у гробу у Русановцима код Рогатице у Босни.¹¹⁷

Наведени примери са Западног Балкана упућују на пренамену и секундарну (дуготрајну) употребу крстоликих разводника,¹¹⁸ што се намеће и као једна од могућности у тумачењу наших налаза. Предмети из Гамзиграда и Злота немају високу естетску вредност као налази из Нина и Рогатице, али тај критеријум не мора бити пресудан за употребни век неког предмета – ово тим пре што је крстолики облик разводника могао давати извесну додатну „вредност”, можда у верском значењу. На позније датовање наших налаза у односу на средњоевропске аналогije указује контекст открића разводника из Гамзиграда који је нађен у слоју са грнчаријом датованом у касни 10. и 11. век,¹¹⁹ како се одређује и сва досад објављена керамика из насеља у Гамзиграду.¹²⁰ Ипак, на овом локалитету је откривено још неколико налаза чије је изворно датовање у 9. веку – уз раније коментарисане наушнице са члан-

ковитим привеском и дугме, ту су и два византијска новчића Лава VI (886–913), од којих је један, перфориран, био секундарно коришћен као привезак.¹²¹ Ти налази могу да представљају трагове још увек нејасно дефинисаног ранијег хоризонта насеља, из 9. и раног 10. века,¹²² или предмете дуже употребне вредности у власништву становника византијског Гамзиграда. У сваком случају, они сведоче о међурегионалним контактима који су сасвим сигурно били различитог карактера.

Археолошки налази великоморавског порекла/стила у српском Подунављу у светлу историјских и друштвених прилика 9. века

Када су постали део бугарске државе, Словени насељени у областима данашњег српског Подунавља дошли су у контакт и с политичким творевинама у средњој Европи – Франачким царством и Великоморавском кнежевином. Сама чињеница да је бугарска политика током 9. века била делом усмерена ка средњем Подунављу, најпре у ратовима против Франачке око међуречја Саве, Драве и Дунава, те у другој половини 9. века путем савезничких акција у борбама Франака и Морављана,¹²³ пружа основу за јасније разумевање ширих археолошких појава. Други, много дубљи и далекосежнији процес који је повезивао наш простор и средњу Европу представља јачање византијског утицаја преко мисија покршта-

¹¹⁵ Z. Robak, *The Origins and the Collapse*, 104, fig. 4/1–5; B. M. Szóke, *The Carolingian Age*, 107, fig. 86.

¹¹⁶ A. Milošević, *O izvornoj funkciji križolikoga okova sa Ždrijca u Ninu*, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić*. Zbornik povodom osamdesetog rođendana, ur. M. Jurković, A. Milošević, Zagreb 2012, 191–192, sl. 1.

¹¹⁷ F. Fiala, *Uspjesi prekopavanja predhistoričkih grobova na Glasincu godine 1894*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 6 (1894) 740, sl. 33.

¹¹⁸ A. Milošević, *O izvornoj funkciji križolikoga okova*, 208–210.

¹¹⁹ Ђ. Јанковић, *Словенски праг*, 144.

¹²⁰ Исто, 149–153; В. Бикић, *Средњовековна шпрџезна керамика из Гамзиграда: порекло и регионице*, у: *Археологија источне Србије*, ур. М. Лазић, Београд 1997, 319–324; Ђ. Јанковић, *Гамзиград*, 204–205.

¹²¹ S. Petković, *Late Roman Romuliana and mediaeval Gamzigrad from the end of the 4th to the 11th centuries AD*, in: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Hrsg. O. Heinrich-Tamáska, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2011, 276, n. 32, fig. 14/b.

¹²² *Ibid.*, 276–279.

¹²³ A. Nikolov, *Franks and Bulgars in the first half of the ninth century*, in: *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, eds M. Ančić, J. Shepard, T. Vedriš, London – New York 2018, 84–92; H. Gračanin, *Bugari, Franci i južna Panonija u 9. stoljeću. Reinterpretacija povijesnih izvora*, u: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik*, ur. D. Karbić, T. Luetić, Zagreb 2013, 3–22.

вања, које су истовремено деловале у Бугарској и Великој Моравској током шездесетих година 9. века.¹²⁴ Великоморавска кнежевина је у време свог највећег успона проширила власт ка југу и дошла у ближе бугарско суседство, а њене границе се различито посматрају.¹²⁵ У сваком случају, те две територије су делиле сличну материјалну културу, што се показује и у коментарисаним налазима из данашње Србије.

О балканским Словенима извештавају франачки анали из првих деценија 9. века. Именом забележени Тимочани и Абодрити, који су најпре били у некој врсти савеза са Бугарима а потом и укључени у њихову државу, незадовољни својим положајем затражили су заштиту Франачке 818. године. Један део Тимочана је и прешао на франачку територију и населио се негде у суседству кнежевине Доње Паноније.¹²⁶ Података о даљој судбини пресељеног становништва нема, али се словенске заједнице са оновремене западне границе Бугарске спомињу у још неколико раносредњовековних извора. За Тимочане се оправдано претпоставља да су насељавали области око Тимока у источној Србији,¹²⁷ док се Абодрити убицирају северно од Дунава, између ушћа Саве и ушћа Тимока,¹²⁸ или, према новијем тумачењу, у непосредном суседству Тимочана на десној обали Дунава.¹²⁹ Словенском племену Тимочана приписана је некропола у Равни код Књажевца,¹³⁰ која садржи материјал са анало-

гијама и на бугарском и на великоморавском простору, о чему је већ било речи. Сличности са материјалном културом средње Европе утврђене су на још неколико налазишта тимочког краја и источне Србије (карта 1).

Долину Велике Мораве насељавало је словенско племе Мораваца које спомињу извори из средине 9. века, када су коначно припојени Бугарској. Они су у ранијој историографији погрешно довођени у везу са централноевропским (великоморавским) Морављанима што су били насељени око истоимене реке у Чешкој, али је та забуна успешно отклоњена.¹³¹ Налази из Поморавља слични великоморавском материјалу за сада су малобројни и нису у толикој мери речити као остали налази из Србије (сл. 2/3, 6, 3/3), уз напомену да су средњовековни локалитети овог краја готово потпуно археолошки неистражени.

У контексту споменутих миграција балканског становништва ка подручјима под франачком управом, може се претпоставити рано остваривање контакта са моравским Словенима. М. Ђоровић-Љубинковић је појаву истих наушница из Србије и Нитре тумачила управо у том кључу, сматрајући да су Тимочани пренели свој накит у централну Европу.¹³² Чешки археолози Б. Достал и Т. Штефаничова објашњавали су тај феномен успостављањем ближих веза балканских и централноевропских Словена током ширења Сватоплуковог кнежевства ка југу, у последњој трећини 9. века.¹³³ Међутим, појава исте

¹²⁴ E.g. V. Vavřínek, *Christianity and the Byzantine mission in Great Moravia*, in: *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, ed. P. Kouřil, Brno 2014, 84–87; В. Григоров, *Накити в България*, 110–111, 113, са литературом.

¹²⁵ У савременим чешким публикацијама територијални опсег Велике Моравске из Сватоплуковог доба приказује се мање тенденциозно него раније, са јужном границом код Балатонског језера у Мађарској: cf. P. Kouřil (ed.), *Great Moravia*, 12–13 (карта); M. Wihoda, *The Second Life*, 96, fig. 1.

¹²⁶ Cf. P. Komatina, *The Slavs of the Mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta XLVII* (2010) 55–59.

¹²⁷ *Ibid.*, 58.

¹²⁸ М. Ђоровић-Љубинковић, *Ка проблему словенизације Београда и северне Србије*, *Годишњак града Београда XXV* (1978) 20–21.

¹²⁹ P. Komatina, *The Slavs of the Mid-Danube basin*, 69–74.

¹³⁰ P. Špehar, *Remarks to Christianisation and Realms in the Central Balkans in the Light of Archaeological Finds (7th–11th c.)*, in: "Castellum, Civitas, Urbs". Centres and Elites in Early Medieval Europe, eds O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2015, 86–87; M. Radišić, *Archaeological testimonies of Bulgarian presence*, 142–143.

¹³¹ Cf. P. Komatina, *The Slavs of the Mid-Danube basin*, 75–78, n. 88.

¹³² M. Čorović-Ljubinković, *Der Zusammenhang des Schmuckes*, 116–117; М. Ђоровић-Љубинковић, *Ка проблему словенизације*, 21.

¹³³ B. Dostál, *Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer*, in: *Magna Moravia: sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*, red. J. Macůrek, Praha 1965, 403–405; T. Štefanovičová, *Schmuck des Nitraer Typs*, 218–219.

материјалне културе у овом случају пре би се могла сагледати као део шире моде, која је на територијама обухваћеним бугарском државом опстала и касније, током читавог 10. века.¹³⁴

Аналогне појаве у накиту, које се осим у Бугарској и Моравској запајају у западној Панонији и деловима Словеније и Аустрије, па и у Далмацији, осликавају постојање опште моде и чвршћих контаката међу Словенима у време које претходи досељавању Мађара. Дунав је по свој прилици представљао важну спону у повезивању становништва Балкана и источних делова средње Европе. Ти контакти су остваривани и преко Карпатског басена, о чему сведочи историјски податак да су Морављани били укључени у трговину сољу на источнокарпатским подручјима која су контролисали Бугари.¹³⁵ Везе у материјалној култури између југа Карпатске котлине и средњег и доњег Подунавља имају и дубље корене – из касноаварског раздобља.¹³⁶

Поједини предмети великоморавског порекла били су тумачени као имовина моравских избеглица у доба мађарског насељавања.¹³⁷ У чувеном делу Константина Порфириогенита описано је да су Морављани крајем 9. века пред опасношћу бежали у Бугарску и Хрватску.¹³⁸ Из тих података не би требало извлачити теорије о масама људи које су преплавиле балканско Подунавље – велике популационе промене оставиле би у материјалној култури знатније трагове, који до сада нису утврђени. Осим тога, истраживања показују да мађарске операције у Великој Моравској нису биле превасходно рушилачког карактера, већ да су дошљаци ступали у савез са Словенима ради лакше експанзије према Западу. Угрожено становништво је тада углавном пребегло у суседну Бохемију и ближе регије.¹³⁹

Неколико луксузнијих предмета јасне великоморавске провенијенције из околине Београда, Рама и источне Србије (сл. 1/1–2, 4–5, 3/1) могу да сведоче о избеглицама, али и да представљају импорт са севера који је стизао трговачким путевима између Велике Моравске и Бугарске. Трговачки промет се вероватно одвијао преко Београда, важног бугарског упоришта друге половине 9. века.¹⁴⁰ У расположивом материјалу недостају налази високог великоморавског занатства, попут раскошног златног прстења и наушница, појасних гарнитура и таушираног наоружања и опреме, који би сведочили о присуству најимућнијег слоја моравског становништва на овим просторима. Уз сребрне предмете, евидентирани су налази великоморавског стила скромније израде, за ширу потрошњу (сл. 2/1–2, 3/2). Постојање карактеристичне металне и стаклене дугмади из Рама, Гамзиграда, Равне и Донићког брда можда представља сведочанство о становништву које је носило одећу посебног кроја, из централноевропских средина (сл. 3/1, 3–4). Примећено је да се дугмади налазе у гробним контекстима нешто познијег датовања, што упућује на дуже трајање моде.

Премда су везе између разматраних подручја евидентне у појави накита и елемената одеће, друштвено-економски и културни амбијент у коме су живеле словенске заједнице на централном Балкану и у средњој Европи значајно се разликовао. То се, осим по структури и организацији насеља, нарочито добро осликава у садржају гробних инвентара. На великоморавским некрополама истичу се гробови елите са наоружањем, опремом и другим луксузним металним израђевинама, при чему су богате сахране често вршене уз цркве.¹⁴¹ Осим у Моравској и Словачкој, друштвено раслојавање према гробним

¹³⁴ Cf. P. Langó, *Délszlávok Nyitrán?*, 237–280.

¹³⁵ Уп. В. Григоров, *Накити в България*, 115.

¹³⁶ Уп. С. Станилов, *Художествения метал на българското ханство на Дунав (7–9. век)*, София 2006, 259–277; V. Petrova, *The Early Medieval yellow pottery from Pliska, Bulgaria: the question of its provenance and the problem of its origin*, in: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Vol. 2, ed. J. Henning, Berlin – New York 2006, 315–340.

¹³⁷ М. и Ђ. Јанковић, *Словени*, 36.

¹³⁸ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, transl. R. J. H. Jenkins, Washington 1967², 41 (181).

¹³⁹ P. Kouril, *The Magyars*, 89–93.

¹⁴⁰ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 31–32.

¹⁴¹ M. Hanuliak, *Burial rite*; L. Galuška, *Rex, principes, optimates – the elites of Great Moravia*, in: *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, ed. P. Kouřil, Brno 2014, 54–65; cf. P. Kouřil (Hrsg.), *Die frühmittelalterliche Elite*.

прилозима прати се и на некрополама у Аустрији,¹⁴² Мађарској¹⁴³ и Далмацији.¹⁴⁴ Ако је судити према досад познатој грађи, будући да се на истраживаним локалитетима из 9–10. века готово и не појављују налази војничког карактера, балканско Подунавље није било захваћено „ратничком” модом која је негована у ранофеудалној Европи. Ретки налази наоружања и коњске опреме централноевропског порекла (сл. 4) могу имати различите исказне вредности – у виду сведочанства о ратним сукобима, кретању војске или досељеницима.

У циљу бољег разумевања свих феномена који осликавају контакте између Велике Моравске и срп-

ског Подунавља, неопходно је темељно изучавање карактеристика и хронологије археолошке грађе са нашег простора и то у што ширим географским и историјским контекстима. Потребно је утврдити и у којој се мери ти контакти могу пратити у другим облицима материјалне културе, који нису били обухваћени овим радом, као што су грнчарија, коштана индустрија или стакло. Надамо се да је овим прилогом, након свих претходних студија, учињен корак у правцу не само расветљавања великоморавских струјања ка југу већ и разумевања живота овдашњих словенских заједница у слабо познатом раном средњем веку.

¹⁴² E. Nowotny, *Repräsentation zwischen Karolingerreich und Großmähren. Das Beispiel des Gräberfeldes von Thunau am Kamp, Obere Holzweise*, in: *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschaft- und Jenseitsrepräsentationen zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum*, Hrsg. M. Hardt, O. Heinrich-Tamáška, Weinstadt 2013, 439–459.

¹⁴³ E.g. B. M. Szöke, *The Carolingian Age*.

¹⁴⁴ E.g. A. Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi*, Split 2000; M. Petrinec, *Groblja*, 161–177; Eadem, *Croatia between the East and the West – evidence from early medieval graves*, in: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, Vol. II, eds M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, 465–466.

Milica Radišić

Institute of Archaeology, Belgrade

Archaeological Indications of Contacts between the Slavic Cultures of the Serbian Danube Region and Great Moravia

The study of the Great Moravian heritage is of importance for Serbian archaeology, all the more so as different kinds of archaeological finds from the wider Serbian Danube region, including the Velika Morava and Timok valleys, point to certain contacts with the regions of the Great Moravian state in present-day Czech Republic and Slovakia (map 1). While for some finds one may confidently suggest a Great Moravian workshop provenance, other finds, similar not exclusively to the Moravian ones, reflect wider Slavic fashion styles. Although the majority of our sample does not come from archaeological contexts, on the basis of central European parallels these finds can be dated to the 9th and the first half of the 10th centuries. There are two groups of indicative finds – jewellery and parts of clothing, and weapons and horse-riding equipment.

Most similarities can be found in jewellery, and particularly in earrings, the most popular adornment in the Slavic world. A group of earrings from the vicinity of Belgrade, Ram and eastern Serbia (fig. 1), grape-like in shape and those with pendants decorated with filigree and granulation, has close parallels in cemeteries in Great Moravia (e.g. Staré Město – Na Valách) and the Pannonian Duchy in western Hungary (Zalavár). Simple earrings are more numerous, both cast in bronze and made from sheet and wire; they come from Belgrade, Ravna, Gamzigrad, Grabovica, and Prahovo (fig. 2/1–2, 4–5). Many similar pieces have been found in cemeteries in Slovakia, around Nitra, and in the Bulgarian Danube region; some finds from the Morava valley also feature characteristics of Great Moravian jewellery (fig. 2/3, 6).

Along with a few sheet finger-rings with rhombic heads, two lunula-shaped pendants have been found in Ritopek near Belgrade (fig. 3/2) and Knić in central Serbia, almost identical to those from the Staré Město – Na Valách and Cífer-Pác cemeteries. A gilded button from a ruined medieval necropolis in Ram, by the Roman fortress of Lederata (fig. 3/1), is a typical Great Moravian product of the second half of the 9th century, resembling those from Stará Kouřim and Mikulčice – Valy. In addition to the Ram find, several metallic and glass buttons of Great Moravian style have been recorded at Gamzigrad and Gradac by Kragujevac (fig. 3/3–4).

A unique find in the territory of present-day Serbia is a battle-axe from Ritiševo near Vršac in the Western Banat region, which belongs to the I1 type of Great Moravian axes (fig. 4/1). Apart from a granulated silver earring, the devastated cemetery located between Ram and Kličevac also yielded a pair of strap-ends and loops that had originally belonged to a spur set, most likely central European in origin. Furthermore, the cross-shaped strap dividers from Gamzigrad and Zlot in eastern Serbia are parts of horse-riding equipment which were typically used in the western Slavic regions (fig. 4/2–3). The Gamzigrad find comes from a medieval settlement which was formed above the ruins of the Tetrarchic palace, while the Zlot fitting has been found in the course of a field survey. They find close 9th-century parallels in Gradišće Hill above Bašelj and Gradec near Velika Strmica in Slovenia and in Bojná I – Valy in western Slovakia.

Following their incorporation into the Bulgarian state, the Slavs settled in the Serbian Danube region came into contact with the mid-European states, the Carolingian Empire and Great Moravia. The fact that the Bulgarian policy in the 9th century was in part directed towards the Middle Danube region – first in wars against the Franks over control of the Sava, Drava and Danube interfluvium, and in the second half of the 9th century through alliances in the Frankish-Moravian wars – provides a framework for understanding wider archaeological phenomena. The second process which unified distant Slavic regions, much deeper and more far-reaching, was the strengthening of Byzantine influence through the religious missions of the eight-sixties in Bulgaria and Great Moravia.

We are informed of the Balkan Slavs from the Frankish annals. They name the Timočani and the Abodrites, first in some form of alliance with the Bulgarians, and afterwards integrated into their state. Unsatisfied with their status, in 818 they had sought Frankish protection; some of them fled there as well. The Timočani were most likely settled in the area of the Timok valley in what is now eastern Serbia, while the Abodrites are usually located north of the Danube, between the Sava and the Timok confluences, or in the immediate vicinity of the former group on the right bank of the Danube. The Velika Mo-

rava valley was settled by the Slavic group of (Balkan) Moravians. They are mentioned in sources from the middle of the 9th century, when they were finally annexed to Bulgaria.

One may assume that early contacts with the Great Moravian Slavs took place as a consequence of migrations from the Balkans towards the Frankish Empire. The appearance of the same earrings in the Serbian Danube region and around Nitra in modern Slovakia was explained in this context by M. Ćorović-Ljubinković, who believed that the Timočani brought their jewellery to central Europe. The Czech archaeologists B. Dostál and T. Štefanovičová thought that this was due to the establishment of closer connections with the Balkan populations within the expansion of Swatopluk's state towards the south. However, the appearance of the same material culture could in this case be interpreted in terms of a wider fashion, which in the Bulgarian territories persisted throughout the 10th century. Apart from Bulgaria and Great Moravia, the same trends in jewellery can be observed in western Pannonia, Slovenia, Austria and Dalmatia, revealing the existence of stronger connections between the different Slavic groups prior to the Hungarian conquest.

In his work *De administrando imperio*, Emperor Constantine Porphyrogenitus mentioned the migrations of the Moravians to Bulgaria and Croatia, driven away by the Hungarian threat of the end of the 9th century. However,

from these accounts one should not envisage large masses flooding the Balkan Danube region. Population changes of such magnitude would have left more abundant traces in material culture in comparison to our record. The several luxurious pieces from the vicinity of Belgrade, Ram and eastern Serbia (figs 1/1–2, 4–5, 3/1) could have belonged to refugees, or may represent an import from the north obtained through trade routes from Great Moravia to Bulgaria and beyond.

Although there are evident similarities in jewellery design and items of clothing, the Slavic communities of the central Balkans and central Europe lived in significantly different socio-economic and cultural environments. Apart from the settlement organisation and structure, this is particularly well reflected in grave inventories. The richly furnished elite graves from the Great Moravian cemeteries, often dug near churches, contained weapons, horse-riding equipment and other luxurious metallic objects. As far as we know at present, since in the explored sites there are virtually no finds of a military character, the Balkan Danube region was not affected by a “warriors’” fashion of early feudal Europe. The few such finds of central European origin (fig. 4) can be differently interpreted, as testimonies to war episodes or military movements, or as personal belongings of newcomers.

Translated by Ivan Bugarski

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904(497.11)"04/14"(082)

902/904(4)"04/14"(082)

902.3(082)

012 Поповић М.

СВЕТ средњовековних утврђења, градова и манастира :
омаж Марку Поповићу = The Medieval World of Fortresses,
Towns and Monasteries : homage to Marko Popović / уред-
ници Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски.
– Београд : Археолошки институт : Омладинско позориште
Дадов = Belgrade : Institute of Archaeology : Youth theatre
Dadov, 2021 (Београд : Бирограф). – 359 стр. : илустр. ; 28
см. – (Посебна издања / Археолошки институт ; бр. 74)

Радови на срп. и енгл. језику. – Текст ћир. и лат. – Слика М.
Поповића. – Тираж 500. – Стр. 10–13: Омаж Марку Попо-
вићу / Уредници. – Напомене и билиографске референце
уз радове. – Резимеи на више језика.

ISBN 978-86-6439-057-6 (АИ)

1. Иванишевић, Вујадин, 1958– [urednik] 2. Бикић, Весна,
1963– [urednik] 3. Бугарски, Иван, 1975– [urednik]
а) Поповић, Марко (1944–2020) – Библиографије б)
Археолошка налазишта – Србија – Средњи век – Зборници
в) Археолошки налази – Србија – Средњи век – Зборници
г) Археолошка налазишта – Европа – Средњи век – Зборни-
ци д) Археолошки налази – Европа – Средњи век – Зборни-
ци ђ) Археолошка истраживања – Зборници

COBISS.SR-ID 30560009

9 788664 390576

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE

DADOV
Omladinsko pozorište

ГРАД БЕОГРАД – Омладинско позориште ДАДОВ
THE CITY OF BELGRADE – Youth theatre DADOV

